

AVQUST BENTON

SƏFƏRNAMƏ

(fars dilindən tərcümə)

Tərcüməçi: Şəmsi Pənahoğlu

Bakı – 2020

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası ak. Ziya Bünyadov adına
Şərqsünaslıq İnstitutu Elmi Şurasının
qərarı ilə nəşr edilir.*

Elmi redaktorlar: **Möhsün Nağısoylu**
akademik
Məsiəğa Məhəmmədi
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Rəyçilər: **Şahin Fərzəliyev**
akademik
Eynulla Mədətli
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru

Avqust Benton. Səfərnəmə. Fars dilindən tərcümə. Tərcümə, qeyd və şərhlərin müəllifi: Şəmsi Pənahoğlu. Bakı: “Elm”, 2020, 120 s.

ISBN 978-9952-514-63-5

Tarixi Azərbaycana aid 500-dən artıq səfərnəmə var. Təəssüf ki, onlardan çox cüzi bir hissəsi Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Mövcud tərcümə təəfəməzdən bu boşluğun aradan qaldırılmasında atılan növbəti addımlardan biridir. Buna qədər Süleyman xan Dərgahın və Cemelli Karerinin eyniadlı “Səfərnəmə”, eləcə də, Rəhmətulla xan Mütəmadülvüzəranın “Urmu dünyanı yandıran müharibədə” əsərləri fars dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunaraq çap etdirilmişdir.

Avqust Benton milliyətə fransızdır. O, 1807-ci ildə Bosfor və Dardanel boğazlarından keçərək Türkiyə yolu ilə İrana hərbi ezamiyyətə gəlmiş və yol boyu qeydiyyatlarını kiçik məktublar şəklində qələmə almışdır.

Əsər mütəxəssislər, eləcə də, geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

AMEA Şərqsünaslıq İnstitutu, 2020

MÜNDƏRİCAT

Avqust Bentonun “Səfərnəmə” əsəri tarixi mənbə kimi	4
I fəsil. Qənstəntinə (İstanbul). May 1807	16
II fəsil. Qars. 01 iyin 1807	38
III fəsil. Təbriz. 31 iyin 1807	57
IV fəsil. Təbriz 02 iyul 1807	79
V fəsil. Şahzadə Abbas Mirzənin Üçqənbər ordugahında	92
VI fəsil. Təbriz. 14 noyabr 1807	104
Резюме	118
Summary	119

AVQUST BENTONUN “SƏFƏRNAMƏ” ƏSƏRİ TARİXİ MƏNBƏ KİMİ

Fransız zabiti Avqust Bentonun “Səfərnəmə” əsəri, onun 1807-ci ildə Türkiyə yolu ilə İrana gəlişi boyu və burada fəaliyyət göstərdiyi müddətdə qələmə aldığı təəssüratlarıdır.

Avqust Benton 15 iyun 1782-ci ildə Cenevrədə doğulmuş, ibtidai təhsilini bu şəhərdə almışdır. Təbii elmlər sahəsində xüsusi qabiliyyəti olsa da, ailə problemləri və maddi sıxıntılar bu sahədə təhsilini davam etdirməyə və ixtisas almağa imkan verməmişdir. Bu üzdən də o, orduya daxil olmuşdur.

16 yaşında Cenevrə Politeknik liseyinə daxil olan Avqust Benton, bacarığı və qabiliyyəti sayəsində 1802-ci ildə 20 yaşında ikən mayor rütbəsi almışdır. O, Cenevrədə general Şaslubun¹ komandanlığı altında xidmət etmiş və Fransa ilə İtalya arasında Alp dağlarının Sen Bernard aşırımından keçən Souğəlceyiş yoluunun çəkilişinə rəhbərliyi həyata keçirmişdir.

1805-ci ildə Avqust Benton Fransanın müharibə gedən Ardeş məntəqəsinə göndərilmiş, burada Ustralitz² döyüşlərində iştirak etmiş və öz rəşadəti ilə məşhurlaşmışdı. Az sonra döyüşdə yaralanan Avqust Benton bir müddət müalicə olunmuşdur. Bu arada o “Şərəf” ordeni³ ilə təltif edilmişdir.

1806-cı ildə Avqust Benton Dalmas məntəqəsinə göndərilmişdir. O, burada ingilislərin hücumlarına qarşı Raquz limanının və onun ətrafındakı adalardakı istehkamların təmiri və yenidənqurulmasına rəhbərlik etməli idi. 1807-ci ilin mart ayında Avqust Benton Türkiyə və İrana ezam olunmuşdur. O, İstanbulda qısa müddətdə Fransa səfiri general Sebastiyanınin komandanlığı al-

¹ General Şaslub (1754-1833)-Fransanın məşhur mühəndis generalı

² Ustralitz-Mavarie (indiki Çexoslovakiya ərazisində) regionunda olan və Fransa-Avstriyanın Rusiya ilə müharibəsinin məşhur döyüşlərindən birinin baş verdiyi məntəqə

³ “Şərəf” ordeni-Napoleon Bonapart tərəfindən 1801-ci ildə təsis olunmuş, hərbi və qeyri-hərbçilərə verilən orden

tında işləmiş, minbaşı rütbəsi almış və Fransanın nümayəndəsi kimi İrana göndərilmişdir. O, İranda bu dövlətlə ikitərəfli əlaqələr qurmali və Abbas Mirzənin ordusunun yenidən təşkilinə kömək etməli idi.

Abbas Mirzə və Fətəli şah Avqust Bentonu böyük ehtiramla qarşılamiş, onu “Şir-ü-xurşid” medalı ilə təltif etmişlər. Ancaq Avqust Benton İran ordusunun yenidən qurulmasında bir çox çətinliklərlə rastlaşmış və 1808-ci ildə İrandan Fransaya qayıtmışdır.

Avqust Benton bir müddət vətəmindən və müharibədən kənarda yaşadığına görə rütbə etibarını ilə dostlarından geridə qalmışdır. Bundan başqa, onun uzun səfərinin məşəqqətləri və İranda gördüyü işlər dəyərləndirilməmiş və qarşılığı ödənilməmişdir. Nəticədə qısa müddətdən sonra onu Marşal Neyin⁴ ordusunun tərkibində İspanya, daha sonra 1809-cu ildə alman cəbhəsinə göndərmişlər. Həmin ildə ailə vəziyyəti ilə bağlı ordudan tərxi olmuş və vətəni Şvesariyaya getmişdir. Bundan sonra siyasi və hərbi işlərdə çalışmış, general rütbəsinə qədər yüksəlmişdir. Avqust Benton 1864-cü ildə dünyasını dəyişmişdir.

Avqust Bentonun İrana səfəri “Finkenşteyn” müqaviləsi zamanına təsadüf etmişdi. Bu müqavilə 04 may 1807-ci ildə Fransa kralı I Napoleon ilə İran səfiri Mirzə Məhəmməd Rza Qəzvini arasında Finkenşteyn qalasında bağlanmışdı. Onun şərtlərinə əsasən, Fransa İranın Gürcüstanı tələbini dəstəkləməli və elə etməli idi ki, Rusiya Gürcüstanı İrana güzəşt etsin. Bunun qarşılığında İran İngiltərəyə qarşı olmalı və Fransanın quru qoşunlarını İrandan keçirməklə Hindistana çıxmasına və oradakı ingilisləri sıxışdırmaqla ərazini işğal etməsinə şərait yaratmalı idi. Yeri gəlmişkən, Fransa dövləti öz tarixinin son 1000 ildən artıq bir dövüründə çox güclü xarici siyasət yürütmüş, müxtəlif ölkələrlə 25-dən artıq müqavilə bağlamışdır. Bu siyasətdə onun bağladığı ittifaq müqavilələri əhəmiyyətli rol oynamışdı. Belə müqavilələri iki qrupa bölmək olar:

⁴ Marşal Ney-Napoleonun məşhur sərkərdələrindən biri

1. Arxa alyans (ittifaq). Bu tip müqavilələr düşmən dövlətlə əlbir ölkələr, yaxud da düşmən ölkənin arxasında olan dövlətlər ilə bağlanırdı. Birinci hal düşməni müttəfiqdən məhrum edərək onu zəiflətməyə xidmət edirdi. İkinci halda məqsəd düşməne arxadan ikinci cəbhə açmaq məqsədi güdüdü;

2. İkinci tip müqavilələr digər Avropa dövlətlərinin koloniyalarını ələ keçirməyə xidmət edirdi. Onlar ya Şərqi ölkələri, ya da koloniya xalqlarının nümayəndələri ilə bağlanırdı (9).

05 iyun 1806-cı ildə İrana daxil olmuş Juperdən 1 il sonra, yəni 1807-ci ilin iyununda bu ölkəyə gəlmiş Avqust Benton, Abbas Mirzənin sarayına qəbul olunmuşdur. Onun İrana ezamiyyəti bu ölkəyə səfir təyin olunmuş general Qraf Klod-Matye Qardanın⁵ İrana gəlişi ilə başa çatmışdır.

O dövrdə Fransadan İrana çoxlu nümayəndələrin göndərilməsi onu göstərir ki, Napoleon Rusiya və İngiltərə ilə müharibədə İranla müqavilə bağlanması və onunla əməkdaşlığa nə qədər əhəmiyyət verirdi.

Avqust Benton “Səfərnəmə”sində özünün siyasi vəzifələrindən bəhs etmir, lakin belə məlum olur ki, onun əsas vəzifəsi İrandan Fransa təsirini artırmaq və bu ölkəni Rusiya ilə müharibəni davam etdirməyə təşviq etmək olmuşdur. Bu kontekstdə o, Abbas Mirzənin ordusunun yenidən qurulmasında və təlimatlandırılmasında iştirak etmişdir. “Səfərnəmə”sində bundan ətraflı bəhs edir.

Avqust Bentonun “Səfərnəmə” əsəri üslub baxımından məktublara şəkildə yazılmışdır. Əsərin birinci hissəsi Adriatik (Aralıq) dənizi sahilindəki Espladodan Qənstantinə (İstanbula) səfəri əhatə edir. İkinci fəsil isə müəllifin Abbas Mirzənin ordugah və sarayındakı həyatını, eləcə də, Fətəli şahla görüşünü ehtiva edir.

Mənsurə İttihadiyyə tərəfindən fars dilinə tərcümə olunan (7) bu əsərin ədəbi dəyəri, demək olar ki, yoxdur. Ancaq nəzərə alınmalıdır ki, Avqust Benton “Səfərnəmə”ni qələmə alanda gənc bir

⁵ General Qraf Klod-Matye Qardan (1766-1818)-fransız hərbi xadimi. 1807-1809-cu illərdə İranda Fransanın səfiri olmuşdur. Əsas missiyası İngiltərə və Rusiyaya qarşı Fransa-İran ittifaqını təmin etmək idi.

zabit idi və səfər boyu bir çox çətinliklərlə üzləşmişdi. Bu çətinliklərin əsasını onun fars dilini bilməməsi, eləcə də, yaxşı bir tərcüməçiyə sahib olmaması təşkil edirdi. Bununla belə, onun yol boyu apardığı qeydiyyatlar, eləcə də, Abbas Mirzənin ordugah və sarayındakı yaşayışı, həmçinin, Fətəli şahla görüşü ilə bağlı verdiyi məlumatlar, xüsusən, tədqiqatçılar üçün diqqətəlayiqdir.

Avqust Benton öz səfərinin son hissəsini, yəni general Qardanla görüşündən sonranı şərh etmir. Buna görə də oxucu onun nə zaman və nə səbəbdən İrani tərk etdiyini bilə bilmir. Ancaq onun adı general Qardenin komandanlığı altında İranda fəaliyyət göstərmiş zabitlərin sırasında yer almışdır. Bu barədə “General Qardenin İranda ezamiyyəti” əsərində məlumat verilmişdir (8; 10).

Tarixi Azərbaycanla bağlı 500-dən artıq səfərnamənin olduğu təxmin edilir. Onlardan barmaqla sayıla biləcək qədəri Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Halbuki səfərnamə ədəbiyyatı tarixə işıq tutması baxımından çox böyük maraq doğurur və ən etibarlı mənbələrdən hesab olunur. Çünki o, hal, hadisə və prosesləri özündən sonrakı nəsillərə daha dolğun şəkildə çatdırır. Düzdür, səfərnamədə müəllifin subyektiv fikir və münasibətləri də ifadə edilə bilər. Bununla belə, səfərnaməni yazan şəxs özü o hadisələri görmüş, eşitmiş, bir çox hallarda isə şəxsən yaşamışdır. Ona görə də tarixin, o tarixdə baş verən hadisələrin, tarixi coğrafiyanın, dövrün ictimai, iqtisadi, ədəbi-bədii, mədəni və siyasi mənzərəsinin, xalqın (xalqların) həyat tərzini, məişəti, inancının, bütövlükdə dil, ədəbiyyat və mədəniyyətinin, dövrün idarəçilik sisteminin, fərdi və ictimai, eləcə də dövlətdaxili və dövlətlərarası münasibətlərin, müəyyən elmlərin, cəmiyyətin və təbiətin digər məsələlərinin öyrənilməsində səfərnamələrin əhəmiyyəti və rolu danılmazdır. Bu baxımdan fransız hərbiçisi Avqust Bentonun “Səfərnamə” əsəri də istisna deyildir. Əksinə, o, səfərnamə ədəbiyyatında əhəmiyyətli tarixi mənbələrdən biri hesab olunur.

Ancaq təəssüflər olsun ki, tarixçilərimizin böyük bir qisminin əcnəbi dillərə, xüsusən, orta əsr qaynaqları ilə işləməyə imkan verən ərəb və fars dillərinə, ya ümumiyyətlə, bələd olmaması, ya da onları lazımi səviyyədə bilməməsi tariximiz ilə bağlı gətirilən

arqumentlərin və səsləndirilən mülahizələrin yeni tarixi faktlarla, dəlil və qaynaqlarla möhkəmləndirilməməsinə səbəb olur. Yaranmış vəziyyətdən yeganə çıxış yolu mənbəşünasların və Şərq dillərini yüksək səviyyədə bilən tədqiqatçıların tarixşünaslığımızın köməyinə gəlməsidir. Klassik qaynaqlar aşkarlanıb, dilimizə tərcümə olunmadıqca tarix elmimizin geniş mənada yeni və ciddi üfüqlər fəth etməyəcəyi gün kimi aydındır (6, 12-13). Bu mənada mövcud tərcümə bu sahədəki boşluğun aradan qaldırılması yolunda atılan növbəti addım, təşəbbüsdür. Bundan əvvəl tərəfimizdən Süleyman xan Dərgahın “Səfərnəmə” (əlyazmasının əsasında) (3), eləcə də, Cemelli Karerinin eyniadlı “Səfərnəmə” (2) və Rəhmətulla xan Mütəmadülvüzəranın “Urmu: dünyanı yandıran müharibədə” (5) əsərləri fars dilindən tərcümə edilərək ictimaiyyətə təqdim olunmuşdur. Əlbəttə, qeyd olunan son əsər səfərnəmə deyil, amma səfərnəmə səciyyəlidir. Məsələn burasındadır ki, Rəhmətulla xan Mütəmadülvüzərə o dövrdə İran Xarici İşlər Nazirliyinin Urmiya İdarəsində əvvəl Dəftərxana Şöbəsinin rəisi, daha sonra isə idarə rəisi idi və ona göstəriş verilmişdi ki, Urmiya vilayətində baş verən hadisələr barəsində gündəlik rapor versin. Bu üzdən müəllif, hazırladığı raporlarda təsvir etdiyi hadisələrin həm şahidi, həm də birbaşa oyunçusu idi. Rəhmətulla xan qeyri-adi dərəcədə vətənpərvər və ehtiyatlı bir şəxsiyyət olmuşdur (qəbri nurla dolsun!) Yəqin ki, elə buna görə də hazırladığı raporları iki nüsxə tərtib etmiş və birini özündə saxlamışdır. Allah onun övladlarına da qəni-qəni rəhmət eləsin. Çünki onlar atalarından qalan əlyazmanın qədrini bilmiş və Amerikaya köçərkən onu da özləri ilə aparmışlar. Az qala 100 il sonra dəyərli tədqiqatçı Gavə Bəyat həmin əlyazmanı axtara-axtara gedib Amerikaya çıxmış, onu Oksford Universitetinin İranşünaslıq Araşdırmaları Kafedrasının professoru Əlirza Şeyxülislamının həyat yoldaşı, Rəhmətulla xanın qız nəvəsi-onun mərhum qızı Rəbiə Mütəmədinin övladı Şəhrzad Vijedən (Şeyxülislami) almış, İrana gətirərək redaktə və çap etdirmişdir. Nədən bu məsələnin təfsilatına varıram. Çünki adıgedən əsər olduqca unikaldir və özündə inanılmaz tarixi faktları barındırır. Məhz bu faktlardan məlum olur ki, dünyanın

ən dəhşətli soyqırımını 1920-1922-ci illərdə Urmiyada Azərbaycan türklərinə qarşı törədilmişdir. Bütün Urmiya vilayəti üzrə əvvəl əhalidəki, hətta polis təşkilatındakı bütün silahlar, daha sonra evlərdəki yeyəcək və ərzaq ehtiyatı, minik və ev heyvanları toplanılmış, axırda da istisnasız olaraq bütün türklərin evləri qarət edilmiş, hətta bəziləri yandırılmışdır. Təsəvvür edin ki, o dövrdə Urmiya vilayətində mövcud olmuş 300 min əhalidən 200 mini bu soyqırımın qurbanı olmuşdur (5, 275). Öldürülənlərin sayı o qədər çox olurdu ki, onları qüsulsuz və kəfənsiz basdırırdılar (5, 43). Əhalinin sağ qalan bədbəxt hissəsi də ayaq üstə ölü halına salınmışdı. Ən dəhşətlisi isə, minlərlə qızın və qadının irz və namusuna təcavüz edilmişdir. İnanılmazı odur ki, bəzi hallarda bu təcavüzlər, təcavüz olunanın atası, anası, həyat yoldaşı, uşaqları və qonşularının gözləri qarşısında həyata keçirilmişdir. Bəzilərini isə kişili-qadınlı lüt soyunduraraq küçədə-bazarda dolandırmış və axırda da güllələmişlər (5, 230). Azgınlaşmış başıpozuq dəstələr Urmudakı Şeyx Əli və Bəylərbəyi qadın hamamlarına basqın etmişlər. Lüt-üryan qadın və qızlar nə edəcəklərini, hara qaçacaqlarını şaşırmışlar. Əxlaqsız basqınçılar isə öz hərəkətlərini ağlagəlməz qəhrəmanlıq kimi qələmə vermişdilər (5, 190). Onu da deyək ki, bu soyqırımın təşkilatçıları o dövrdə Urmiyada Rusiyanın baş konsulu, əslən fransız Bazil Nikitin və ABŞ-ın baş konsulu doktor Şett, icraçıları isə aysorlar, kürdlər və ermənilər olmuşlar.

Qəribəsi odur ki, Rəhmətulla xanın İran Xarici İşlər nazirliyinə təqdim etdiyi nüsxə itdi-battıya düşmüşdür!???

Mən, sovet istilası ilə desək, Əfqanıstanda “beynəlmiləl” borcunu yerinə yetirmiş bir insanam. Hətta buna görə bəzən əsassız ittihamlarla da rastlaşmışam. Yadımdadır, 1992-ci ildə milli məclisə deputatlığa namizədliyim irəli sürülmüşdü və vəkillərim Nazim Novruzov və Ayaz Məhərrəmov ilə birlikdə seçki dairəsi üzrə müxtəlif yaşayış məntəqələrində seçicilərlə görüşlər keçirir, görüşlərin sonunda verilən suallara cavab verirdim. Belə görüşlərdən birində, səhv eləmirəmsə, Çalxanqala kəndində, əlbəttə, əvvəlcədən öyrədilmiş yaşlı bir kişi mənə sual-ittihamla müraciət

etdi. Dedi ki, Əfqanıstanda müsəlmanları qırmısınız, indi də deputat olmaq istəyirsiniz? Toplaşanlar səs-küy edərək kişiyyə qarşı etirazlarını bildirdilər. Mən ona izah elədim ki, əvvəla, mən Əfqanıstanda əsgər olmamışam, müşavir aparatında işləmişəm. İkincisi, oradakı mənim kimilərin hesabına qırıq az olmuşdur. Çünki biz müsəlmanıq və ürəyimizdə Əli xofu vardır... Ona görə də yuxarıdakıları qələmə almaqda məqsədim millətlərarası düşmənçiliyi qızıqdırmaq deyildir. İstədiyim odur ki, unutqan xalqım tarixin zaman-zaman təkrar olunduğunun fərqiə varsın, onun acı təcrübələrindən dərş çıxarsın və hər zaman diqqətli olsun!

Tərcümə sənəti özlüyündə ağır işlərdən biridir. Ancaq tərcümənin ən çətin sahəsi səfərnəmə tərcüməsidir. Çünki səfərnəmə müəllifi bir çox hallarda bilərəkdən və ya bilməyərəkdən qəbul edilməz təhriflərə yol verir. Bu təhriflər həm təsvirlərdə, həm də şərhlərdə özünü göstərir və yazıya düşür. Onlara lazımi cavablar verilmədikdə isə fakt olaraq tarixdə qalırlar. Səfərnəmənin tərcüməçisi səfərnəmədə bəhs olunan tarixi və onun detallarını, eləcə də, aidiyyəti xalqın (xalqların) ədəbiyyat, mədəniyyət, din, adət-ənənə və digər xüsusiyyətlərini o dərəcədə mükəmməl bilməlidir ki, bu təhriflərə lazımi səviyyədə izahat verə bilsin.

Bədbəxtlikdən, Avqust Bentonun “Səfərnəmə”si təhriflər baxımından olduqca “zəngin”dir. Hətta təhrif o qədər çoxdur ki, onlara şərh vermək əsərin tərcüməsindən daha çətin və ağır oldu. Əlqərəz, keçək təhriflərin şərhinə.

Bəri başdan qeyd edək ki, “Səfərnəmə”sindən də aydın göründüyü kimi, Avqust Benton kifayət qədər savadlı və məlumatlı adam olmuşdur. Ancaq onda Şərq xalqlarına, konkret halda türklərə və iranlılara və islama qarşı patoloji nifrət o dərəcədə güclü olmuşdur ki, bir çox hallarda öz təhriflərini özü də bilmədən təkzib edən hal, hadisə və faktlardan bəhs etmişdir. Məhz bu patoloji nifrətin nəticəsində o, dövləti tərəfindən İranda ona tapşırılan işin öhdəsindən gələ və uğur qazana bilməmişdir. Bu, mümkün də deyildi! Çünki hər bir mütəxəssis öz peşəsini sevməkdən başqa, sənətini icra edərkən şəxsi (eləcə də milli, dini və s.) bitərəfliyini

qorumsalıdır. Uzun illər orta, orta-ixtisas və ali məktəblərdəki pədoqoji fəaliyyət təcrübəmdən bilirəm ki, müəllim dərs dediyi şagirdi (tələbəni) sevməsə, ona nəşə öyrədə bilməsi imkan xaricindədir. Əslində, Avqust Bentonun güclü mütəxəssis olması da şübhə doğurur. Çünki ona nümunəvi top atışı təklif olunanda və o, bu təklifi qəbul edərək həyata keçirəndə heç bir hədəfi düzgün vura bilməmiş və bunu, guya, toplardakı nasazlıqla izah etmişdir. A.Benton bu hadisəni belə təsvir edir: “Sərdar məndən istədi ki, topdan atəş açım. Onlar əmin idilər ki, bütün əsgərlər bunu bacarır. Burada dövlət topxanaya böyük əhəmiyyət verir. Əgər desəydim ki, mən bu işi bacarmıram, bir faydası olmazdı, həm də etibarımı itirərdim. Ona görə də onun təklifini qəbul etdim və ümid edirdim ki, ilk atəşlə hədəfə isabət edəcəyəm. Lakin bunu bacarmadım, çünki top güllələrinin kalibri (*ölçüsü-tərcüməçi*) düzgün deyildi və topun özündə də nasazlıq mövcud idi.

Bu uğursuzluqdan sonra Sərdar və adamlarının gözündə bir qəpiklik qiymətim qalmadı. (1, 103).

Şəxsi keyfiyyətlərinə gəlincə, Avqust Benton həris və dünyagir olmuşdur. Bunu onun aşağıdakı qeydləri də təsdiq edir: “Bu arada şahənşah hədiyyə olaraq mənə şirniyyat dolu məcməyilər göndərmişdi. Əlbəttə, gümüşdən çox gözəl düzəldilmiş məcməyilərin özlərini mənə hədiyyə etsəydilər, daha çox sevinərdim (1, 131).

A.Benton Türkiyə əhalisini etimadsız və ehtiyatlı (1, 17), türkləri tənbel və etinasız (Avq, 54), türkləri, ümumiyyətlə, müsəlmanları təkəbbürlü (1, 20) və vəhşi təbiətli (1, 28) adlandırır, halbuki başqa bir yerdə yazır ki, əksər hallarda rəis, varlı və ya kasib eyni məclisdə oturur, onlar arasında təşəxxüs və özünü dartma olmur (1, 57), yaxud türk Yusif Məhəmməd paşanın insani keyfiyyətlərindən (1, 21-22), eləcə də, İsmayıl bəyin ədalətindən və quruculuğundan ağızdolusu danışır (1, 36-37). Yaxud da əsərin başqa bir yerində İbrahim paşanın, onların görüşünə gəlmiş 12 yaşlı oğlu oğlu Hezad bəy haqqında yazır ki, o, xoşsifət və çox vüqarlı idi. Bizim uşaqlarımız zadəgan nəslindən olsalar da, belə vüqarlı və mətanətli olmurlar (1, 29). Bosnasaray əhalisinin türk paşalarını sevmədiyini yazan Avqust Benton, guya, onların zalım

olduqlarını qeyd edir. Ardınca isə əhalinin onları yarım müqəddəs olduqlarına inandığını vurğulayır. (1, 24). Əgər paşalar zalım olsaydılar, əhali onları yarım müqəddəs hesab edə bilərdimi?

“Səfərnəmə”nin başqa bir yerində isə oxuyuruq: “Dənizin kənarında Türkiyənin sədr-əzəminin qoşununun bir hissəsini gördük. Gözəl atlar və qoşundakı nizam-intizam bizi təəccübləndirdi. Silivriya və burnu dolanandan sonra sahilə yaxınlaşdıq. Bu arada bir dəstə əsgər bizə tərəf atəş açdı” (1, 46). Yaxud da, “Ancaq günümüzdə bu millət (*türklər-tərcüməçi*) pozulub; insanlar təhdid və yaltaqlıq yolu ilə vəzifə sahibi olmağa çalışırlar. Bu işdə heç bir yoldan çəkinmirlər. Həqiqətdə, şərəf hissi itmişdir. Bununla belə, türklər öz qururlarını qoruyub saxlayırlar (1, 57). Ziddiyyətli fikirlərdir, deyilmi?

A.Bentonun aşağıdakı qeydləri də maraqlıdır: “Dəniz sahilindəki müsəlmanlar arasında ancaq biz xristian idik. Buna baxmayaraq onlar (*türklər-tərcüməçi*) bizi bir ailənin üzvləri kimi qəbul edir və çalışırdılar ki, bizə olan ehtiramlarını mümkün qədər tez biruzə versinlər. Onlar bizə müraciətdə “Rəisim”, “Ağam” mənasını ifadə edən “Əfəndim” və ya “Sultanım” ifadələrini işlədir, bizə qəlyan çəkməyi, yaxud da qəhvə içməyi təklif edirdilər. Əlacsız olanda bir neçə belə təklifə qarşı üzrxahlıq edib qəbul etmirdik... Arada atlarımızı bir neçə yoxsul türkə əmanət etmişdik, ancaq onların atları oğurlayacağı düşüncəsi ilə bir an da olsa, narahatçılıq keçirmədik. Çünki Türkiyədə insanlar əmanətə xəyanət etmirlər. Burada tacir dükənini tərk edəndə açıq qoyduğu dükəninin qapısının ağzına çəpəki bir taxta parçası qoyur. Bunun mənası odur ki, sahibkar yoxdur. Yolkəsənlərin olduğu və ticarətin inkişaf etdiyi bir ölkədə belə bir vəziyyət insana qərribə gəlir (1, 51-52).

Başqa bir qeydə nəzər salaq: “Mənim əlimdə Sultanın lazımı fərmanları var idi. Buna görə yol boyu hər yerdə bizim atlarımızı dəyişməli və yol xərclərimizi qarşılamaq idilər. Bosfordan keçib Türkiyənin Asiya yaxasında, İstanbulun qarşısında yerləşən Üsküdarə daxil olduq və atlarımızı dəyişmək üçün çaparxanaya getdim. Onlar Sultanın məktubuna əhəmiyyət vermədilər. Buna görə də atlar üçün pul verməyə məcbur oldum... Yozqat və Ankaranın

hakimi Çobanoğlunun vilayətində də bütün yol boyu məndən pul tələb etdilər və çaparxananın sahibləri Sultanın fərmanına məhəl qoymadılar.” (1, 54-55). Mümkünmü? Əlbəttə, yox! Hətta indinin özündə belə Şərq xalqları öz şahsevənliyi ilə məşhurdur! Aşağıdakı qeydləri isə A.Bentonun yuxarıdakı fikirlərinin özü tərəfindən təkzibindən başqa bir şey deyildir: “Mənim hərbi mundirim qızılı paqonları və düymələri çaparxananın rəisinin diqqətini çəkmişdi. O, mənim çox zəngin olduğumu güman edərək, bir qrup şəxsi ardımca göndərmişdi ki, meşədə məni soysunlar. Ancaq İzmittə bizə qoşulan şərəfətli bir müsəlman bu məsələdən xəbər tutaraq qrup üzvlərini təhdid etmişdi ki, hökumətə şikayət edəcəkdir. O, bununla da o alçaq niyyətini öz fikrindən daşıdırmışdır” (Avq, 61).

Başqa bir qeydə baxaq: Onlardan hardasa iyirmi nəfəri suyunun istiliyi az qala qaynamaq dərəcəsinə olan hovuzda yuyunurdular. Hovuzda girməmişdən qabaq onun suyunu yoxladım. Mənə elə gəlirdi ki, çox kəşifdir, o üzdən də hovuzda girməkdən vaz keçdim. 15 gün idi ki, onun suyunu dəyişməmişdilər (1, 118). Ağlabatandırmı? Əsla!

A.Bentonun növbəti qeydlərində oxuyuruq: “İran torpağına ayaq basanda artıq səfərim daha az dözülməz hala gəlmişdir. Çünki burada hər kəs mənə qarşı nəzakət və ehtiramla münasibət bəsləyir. Əlbəttə, bunların hamısı zahiridir, səmimi deyil (1, 85). Əslində, A.Benton nə qədər qeyri-səmimi olmalıydı ki, ona göstərilən nəzakət və ehtiramı zahiri hesab etsin? Bilə bilmirəm! Digər bir yerdə A.Benton yazır: “Sərdara xəbər göndərdim ki, səfərimi davam etdirmək istəyirəm. Hətta mənə at verməsələr də, piyada yola çıxacam” (1, 102). Həqiqətdən kənar olduğu qədər də gülüncdür, deyilmi?

Hər yerdə hörmət və izzət görmüş A.Bentonun aşağıdakı qeydləri isə təəccüb və ikrah doğurur: “Bir müddət vəhşi insanların arasında qalandan sonra, nəhayət ki, 3 nəfər mədəni və xoş davranışlı avropalı ilə rastlaşdım.” (1, 128).

A.Bentonun bəzi qeydləri isə, sözün geniş mənasında maraqlı doğurur. O, yazır: “**Üç kilsə**. Bu yer çox müqəddəsdir. İki il qabaq

onun xüsusi cəlalı və təm-tərağı olmuşdur. Lakin rus hücumu⁶ ona çox zərər yetirmiş və bərbad hala salmışdır. Ruslar buradakı əhaliyə o qədər zülm etmişlər ki, mindən artıq ailə tar-mar edilmişdir. Bundan başqa, onlar monastrın kitabxanasını da dağıtmış, onun çapxanasının həriflərini əritmiş, onlardan patron düzəltmişlər. Rusların bu hərəkəti heyrət doğurur, çünki ermənilər rusların fədailəridirlər; onlar İran hökumətindənə, rusların hakimiyyətini üstün tuturlar. Əslində, rusların ermənilərə nifrəti ondan qaynaqlanır ki, onlar ermənilərin xain olduqlarını bilirlər” (1, 92).

A.Bentonun bu qeydi də maraqlıdır: “Səfərdən sonra süddə hazırlanmış ətirli meyvə yeməkləri, şirniyyatlar yedik, buz ilə sərinləndirilmiş əla şərəblər içdik.” (1, 99).

Başqa səfərnəmə tərcümələrindən bəzilərinə qeyd etdiyim kimi, burada da vurğulamaq yerinə düşər ki, tarixən Azərbaycana (İrana) və ümumiyyətlə, Şərqi ölkələrinə müxtəlif adlarla gəlmiş bütün avropalılar agent (kəşfiyyatçı) olmuş, xüsusi missiya yerinə yetirmişlər. A.Bentonun aşağıdakı qeydləri bunu bir daha sübut edir: “Aydın 20-də ordugahı və onun ətrafını gəzməyə çıxdım. Xüsusən, ordugahda neçə çadır olduğunu və orduda xidmət edənlərin sayını bilmək istəyirdim. Hesablamalarıma görə, ordugahda 1500-1600 çadır vardı. Hər çadırdə 15-20, bəzən isə 30 nəfər hərbiçi yatırdı. Zadəgan və əyanların çadırları daha genişdir. Onların xidmətçiləri çadırlarının ətrafında toplaşır. Orduda xidmət edənlərin sayı təqribən 30 min nəfərdir. Onlardan 8 min nəfəri piyadadır” (1, 134).

Əlbəttə, tərcüməçi olaraq A.Bentonun “Səfərnəmə”sindəki bilərəkdən və ya bilməyərəkdən verilmiş bütün və çox hallarda ziddiyyətli təhriflərə münasibət bildirdiyimə əmin deyiləm. Demokratik və dünyəvi bir yolla və sürətlə inkişaf etməkdə olan Azərbaycanımızda senzura yoxdur. Xatırlatmaq yerinə düşər ki, Səddam Hüseynin vaxtında İraqda senzura olmamışdır. Ancaq

⁶ 1805-ci ildə İran Rusiya ilə müharibədə Gəncə şəhərini əldən vermişdir. Rus qoşunları Üç kilsəni də ələ keçirmiş və İrəvanı mühasirə etmişdir. Lakin Abbas Mirzənin ordusu rusları geri çəkilməyə məcbur etmişdir.

çap olunan kitablarda İraq dövlətinin və ya xalqının mənafeyinə zidd fikirlər aşkar edilirdisə, o kitabların üzərinə içərisində “Düşməninini tanı!” möhürü vurulurdu (4,). Buzdə də belə bir üsul tətbiq olunsaydı, çox əla olardı, -deyə düşünürəm.

ƏDƏBİYYAT

1. Avqust Benton. Səfərnəmə. Tərcümə, qeyd və şərhlərin müəllifi: Şəmsi Pənahoğlu. Əlyazması hüququnda. Bakı, 167 s.
2. Cemelli Kareri. Səfərnəmə. Tərcümə, qeyd və şərhlərin müəllifi: Şəmsi Pənahoğlu. Bakı: Avropa, 2019, 174 s.
3. Dərgah Süleyman xan. Səfərnəmə. Fars dilindən tərcümə və qeydlərin müəllifi Şəmsi Pənahoğlu. Bakı: Zərdabi, 2014, 136 s.
4. Paşayev Q. Altı il Dəclə-Fərat sahillərində. Bakı: Yazıçı, 1985, s.59
5. Rəhmətulla xan Mütəmədülvüzara. Urmu dünyanı yandıran müharibədə. Tərcüməçi: Şəmsi Pənahoğlu. Bakı: Nurlar NPM. 2017. 384 s.
6. Şah İsmayıl Səfəvi. Tarixi-diplomatik sənədlər toplusu. Bakı: Şərq-Qərb, 2014, 400 s.
7. آوگوست بنتون. سفرنامه. مترجم: منثورہ اتحادیہ. تهران. 112 ص.
8. کنت آلفرد دوگاردان. مأموریت ژنرال گاردان در ایران. مترجم: عباس اقبال. تهران. نگاه. 1362 . 203 ص.
9. https://ru.qwe.wiki/wiki/Foreign_alliances_of_France?ddexp4attempt=1
10. https://ru.wikipedia.org/wiki/Гардан,Клод_Матьё#Титул_Ы

I FƏSİL

QƏNSTƏNTİNƏ (İSTANBUL). MAY 1807

Birinci məktub

Əziz dostum, mənim Aralıq dənizi sahilində yerləşən Esplatu⁷ məntəqəsindən 2000 fərsəngdən⁸ artıq bir məsafədə, yol boyu Osmanlı imperiyasının naməlum torpaqlarından keçərək İstanbulla qədər uzanan səfərimə marağını nəzərə alaraq, bu məktubu sənə yazıram. Ancaq təəssüf edirəm ki, bunun üçün daha münasib təchizata sahib deyiləm. Çünki səfər məsələsi qəflətən ortaya çıxdı və mən tələm-tələsik yola çıxmalı oldum. Hətta lazımı əşyalarımı belə götürmək imkanım olmadı. Mənə əmr olundu ki, dərhal Raquzdan Fransa Silahlı Qüvvələrinin baş komandanı general Marmunun korpusunun yerləşdiyi Dalmas vilayətinin Esplatu limanına hərəkət edim və oradakı iki zabitlə birlikdə İstanbulla gədim və Osmanlı sarayındakı Fransa səfiri general Sebastiyanın (1772-1851) komandanlığı altında xidmət edim.

Biz 3 nəfər zabit 1807-ci ilin mart ayının 14-də yola düşdük. General Marmunun Türkiyə sərhədindəki məmurlara məktubları, əhalisi etimadsız və ehtiyatlı olan Türkiyədəki səfərimizi asanlaşdırmalı idi. Biz Trunikdəki Bosniya paşasından lazımı göstərişlər alıb İstanbul səfərimizi davam etdirməli idik.

Biz gəmi ilə şimal-şərqə, yəni Sinə tərəf hərəkət etdik. Hava çox pis idi və biz gecə mənzil başına yetişənə qədər çox əziyyət çəkdik. Mənzil başında dövlət məmurları bizi xoş qarşılamadılar. Biz başa düşdük ki, Dalmasın əhalisi mədəniyyətdən uzaq qalmışlar. Onlarda ünsiyyətsizlik və yekəxanalıq var idi. Burada ancaq zorbalıq qanunu işləyir. Bizi müşayiət edənlərin vəziyyətləri o qədər də ürəkəçən deyildi. Onlar bizim onların bizə qarşı xoşagəlməz rəftarından şikayət etməyə imkanımızın olmadığını başa düşərək bizi yağışın altında və soyuqda saxlayırdılar. Bu vəziy-

⁷ Esplatu-Dalmas vilayətində bir limandır.

⁸ Fərsəng (fərsəx)- 6 km-ə bərabər uzunluq ölçüsüdür.

yətdə biz islandıq və üşüdük. Bu üzdən də onları xəncərlə hədələdik. Bundan sonra bizi çox namünasib bir sığınacağa yerləşdirdilər, ancaq şam yeməyi belə vermədilər. Dalmasda mehmanxana yoxdur. Ona görə də qonaqpərvər bir şəxsə rast gəlməyən qonaqlar, bədbəxt vəziyyətə düşür və ortada qalırlar.

Növbəti günü güntortaya qədər kiraladığımız atları gözləməli olduq.

Prolok dağı. Gecəni Prolok dağının yanında keçirdik. Bu dağ yerli xalqın əfsanə və tarixində məşhurdur. O, allahların məkanı və yerli əhalinin əcdadlarının türklərə qarşı apardıqları tarixi müharibələrin yeridir. Bu müharibələrlə bağlı səhnələrin yer aldığı dastandakı qəmli və birtonlu mahnıların güclü və gur sədalarnı Dalmas dağlarında hər zaman eşitmək olar. İndi də bəzən bu mahnıların avazı qulağımızda cingildəyir.

Dalmas dağlarından keçmək bizim üçün unudulmaz bir şey oldu. Çünki burada güclü bir tufana düşdük və bədbəxtlikdən bir dəstə türk tacirlə rastlaşdıq. Onlar Bosniyadan⁹ Dalmasa taxıl, dəmir, mis, iri və xırdabuynuzlu heyvan aparırdılar. Biz yeganə dar bir keçidin qarşısında qarın altında 1,5 saat onların keçməsinə gözləməli olduq.

Dağın cənub hissəsində çox gözəl palıd ağacları bitmişdi. Keçilər çöl kolları kimi onları hələ yeyə bilməmişdilər. Dalmasda təbiətin qorunması ilə bağlı gələcəyə yönəlik planlama yoxdur və heç kim keçilərin təbiətə vurduğu ziyanın qarşısını almır. Ona görə də bir gün gələcək ki, Dalmasda ağac qalmayacaq. Dağın başında sərv ağacları görünür. Onun şimal tərəfində isə sellərin açdığı dərələr var.

Yolun bu hissəsində ilk türk postu mövcuddur. Osmanlı dövlətinin məmurları ilə ilk rastlaşma bizi həqiqi mənada vahiməyə salırdı. Ağır və səliqəli uniformalar geymiş təqribən 12 nəfər uzunboylu, silahlı, kəskin baxışlı əsgər bir kəlmə kəsmədən bizi balaca və tüstülü bir otaqda məhbus etdi. Otağın ortasında sərv

⁹ Bosniya-1879-cu ilə qədər Osmanlı inperiyasının tərkibində olmuş dağlıq bir ölkədir.

odunundan qalanmış bir ocaq yanırdı. Ocağın tutqun işığında əsgərlərin siluətləri daha da qorxulu görünürdü. Bizi 15 dəqiqə burada saxladılar. Yəqin ki, bunun səbəbi özlərinin güclərini və bizim zəifliyimizi nümayiş etdirmək və bunun dadını çıxartmaq idi. Nəhayət bizə bir müşahidəçi qoşdular ki, gecəni bizi o ərazidə saxlasın. Bizə çox pis bir şam yeməyi verildi və sui-istifadə edilərək əvəzində çox pul alındı.

Növbəti gün Helivno adlı kiçik bir türk şəhərinə yola düşdük. Bu şəhərin hakimi “Ağa” adlanırdı və o, Dalmasla ticarət edənlərin hesabına külli miqdarda sərvət toplamışdı.

Yol yoldaşlarım məndən istədilər ki, Bosniyanın eslavon adlanan yerli dilinə bələd olan türk xidmətçilərindən birinin vasitəsi ilə “Ağa”dan at kirayə edərək yolumuza davam etməyimizə və vəzirin yanına getməyimizə icazə verməsini istəyim. “Ağa” razılıq verdi. “Ağa” o qədər təkəbbürlü idi ki, sanki, Osmanlı dövlətinin baş sultanı idi.

Ümumiyyətlə, yolu bu tərəflərə düşən hər bir xarici dərhal müsəlmanların necə təkəbbürlü olduqlarının fərqi varır. Bu məsələ onlara işin düşəndə daha çox hiss olunur. Bu regionda şəhər azdır. Bosniyanın qaraqabaq əhalisi mərkəzdən uzaq dağ kəndlərində yaşayır. Əksəriyyəti də qonşuları ilə müharibə etdiklərindən Avropanın digər xalqlarından daha geridə qalmışlar. Bu vəziyyətdə dünyadan xəbərsiz olduqlarına görə belə hesab edirlər ki, qədimdə ölkələrini igidlik və şücaətlə fəth etdikləri kimi, indi də qəhrəmandırlar. Rastlaşdığımız bir hadisə yerli əhalinin bu xislətini bir daha göstərdi. Belə ki, qarın arası ilə yol gedərkən bir nəfər süpürgə satana rast gəldik. O, gözləyirdi ki, biz 6 nəfər atlı yoldan çəkilərək ona yol verək və hətta bizi hədələdi. Lakin biz ona əhəmiyyət vermədik və yolumuza davam etdik. Mən qabaqda getdiyimə görə onu itələdim. Bu zaman orada olan və hər cəhətdən bizdən güclü 6 nəfər silahlı türk ovçudan ehtiyat edərək onlara yol verməkdən ötrü yoldan kənara çıxmağa məcbur olduq.

Trunik. 6 günlük soyuq, yorğunluq, yerli əhalinin təhqirləri və müxtəlif məhrumiyyətlərlə dolu yolçuluqdan sonra, axır ki, mart ayının 20-də Trunikə yetişdik. Buradakı Fransa konsulu Davud ağanın bizi qarşılamaı və yerli paşanın bizə ehtiramından

xeqli məmnun olduq. Bizim xoş qarşılanmamızın səbəbi general Marmunun bizə verdiyi ezamiyyət məktubu idi. Paşanın ona böyük hörməti var idi.

Yusif Məhəmməd paşa Qahirədə ezamiyyətdə olarkən, kiçik bir ordu ilə Misiri fəth etmiş¹⁰ qəhrəman fransız hərbiçilərinə və onun imperatoruna rəğbət bəsləmişdi. Fransızlar Misiri tərk etməmişdən qabaq onun komandanlığına keçmiş və ona xidmət etmişdilər. Paşa indi də özünü fransızların hamisi bilirdi. Ümumiyyətlə, Yusif paşa çox vəfali və səxavətli bir şəxs idi.

Misirdə kiçik bir qalada mühasirədə olanda və əsgərlər arasında müqavimətin faydasız olduğu fikri dolaşdığını öyrənəndə və müəyyən ödəmələr müqavilində düşmənin mühasirəni dayandırmağa razı sala biləcəyi halda cəvahirat, qiymətli parçalar və əşyalarla dolu sandığını gətirməyi və əsgərlərin gözü qarşısında ona od vurulmasını əmr etmiş və demişdir ki, mən sərvətimi qorumaq üçün deyil, şərəfimi qorumaq üçün döyüşürəm.

Yusif paşa böyük bir cah-cəlalla bizi qarşıladı, bizə çox lütf elədi və ehtiram göstərdi. Onun söhbəti çox incə, dəyanətli və maraqlı idi. Qəhvə və qəlyandan başqa, bizə mürəbbə və şərbət də verildi. Ancaq ənənəyə görə biz müxtəlif mürəbbələrin hər birindən bir qaşıqdan artıq yemədik. Sonra su gətirdilər və biz əlimizi yuduq və ağzımızı yaxaladıq¹¹. Bizə verilən zərli işləməli cod dəsmallarla əlimizi və ağzımızı quruladıq.

Paşa hər cür müharibə və hərbi idman oyunlarının azarkeşi idi və bu sahələrdə böyük məharətə malikdi. O, özünə Misir məmlüklərindən¹² bu sahədə fərqlənən xüsusi mühafizlər gətirmişdi. Biz onların məşqlərinə də tamaşa etdik. Onlar qılınclarla pambıq-

¹⁰ Napoleon Bonapart 1798-ci ildə Misiri fəth etmiş, sonrakı ildə Suriyaya qoşun yeridərkən ingilislərə məğlub olmuş və Fransaya geri qayıtmışdır. Lakin ordusunun bir hissəsi 1801-ci ilə qədər Misirdə qalmışdır.

¹¹ Belə bir adət bəzi Şərq ölkələrində indi də mövcuddur, yəni yeməkdən əvvəl və sonra çiyində dəsmal olan xidmətçi əlində ləyən və sütökən ilə daxil olaraq hər bir qonağın əlini yuması və ağzını yaxalamasını təmin edir.

¹² Məmlük-Misirdə türk xidmətçilərə (qulamlara) məmlük deyirlər. Onların yaratdığı dövlət isə tarixə Məmlükilər kimi düşmüşdür.

dan düzəldilmiş qurama kəllələrə hücum edir və onları bədənlərindən ayırır, tufəng və tapançalarla atəş edir, 3-4 addım uzunluqda çubuqdan hazırlanmış və bir başı daha enli olan, nizəyə oxşar “cərid” adlanan mızraqı atırdılar. Mühəribə zamanı bu çubuğun başına bir parça kəsici dəmir bağlayır və ondan silah kimi istifadə edirdilər. Tamaşa göstərən süvarilərin məharəti xüsusi ilə təsirli idi.

Paşanın imarəti taxtadan tikilmişdi. O, kənd qəsrinə oxşayırdı. İmarətin yerləşdiyi kiçik şəhər dar bir dərənin sonunda yerləşmişdi. Buradakı bütün evlər ağacdan tikilmişdi. Məncə, buranın əhalisi səliqəsiz və yoxsul idi. Biz burada ancaq bir neçə yaşlı qadınla rastlaşdıq. Paşa və onun məmurları ilə birlikdə olmağımıza baxmayaraq bu qadınlar bizə qarşı xoşagəlməz sözlər söylədilər. Buranın paşaları çox varlıdılar və onlara “vəzir” deyilir. Onlar Trunikdə və Bosna sarayda¹³ yaşamağa üstünlük verirlər. Trunik gözdən-qulaqdan aralı olduğundan paşalar buranı daha çox sevirlər.

Bosnasarayda mühəribə və mühəribə idman oyunlarını sevən paşaları sevmirlər. Burada türk paşalarının çoxu qapalı həyat sürür. Xalq onları zalım və istibdadçı kimi tanıyır. Ancaq onlara qarşı etiraz etmirlər, çünki onlara yarım müqəddəs kimi baxırlar. Paşaların bu regiondakı hərbi xidmətlərinin müddəti qısa olur və onların əksəriyyəti bu müddətdən maksimum istifadə etməyə çalışırlar.

Tatar-türk. Vəzir bizə lazımı göstərişlər verdi və bir nəfəri yol yoldaşı kimi bizə qoşdu ki, bizi İstanbula kimi müşayiət etsin. Osmanlı imperatorluğunda dövlət məktublarını daşıyan rəsmi qasidlərə¹⁴ tatar deyirlər. Ola bilsin ki, qədimdə qasidləri tatar tayfalarından seçirmişlər. Onların başında uca sarı papaq olur və onun yuxarı hissəsində nişan yerləşir. Ancaq geyimləri yerli əhəlinin geyimləri ilə eynidir. Bizimlə gedən qasid, paşanın məktubunu daşıyırdı. Onun vəzifəsi yol boyu bizə ucuz at kiralamaq olsa da, bəzən çaparxanaların¹⁵ acgöz müdirləri bizdən çox pul alır

¹³ Bosnasaray-İndiki Sarayevə şəhəri

¹⁴ Qasid-poçtalyon

¹⁵ Çaparxana-yol üzərindəki poçtlar

və onu tatarla bölüşürdülər. Osmanlı ərazisində, xüsusən, türk dilini bilməyən müsafirləri asanlıqla aldadırlar. Buna görə özümüzdə tərcüməçi tutduq. Ancaq bu, elə də nəticə vermədi. Çünki tərcüməçini Osmanlı imperiyasının katolik, yunan, ya da erməni yoxsulları arasından seçirdik. Onlar isə müsəlmanlardan qorxuqlarına görə asanlıqla onların təsirinə düşürdülər. Onların fərqli papaqları olurdu və ən yaxşı halda öz hüquqlarını qoruyurdular. Hər halda burada, dünyanın başqa ölkələrindən fərqli olaraq, yol yoldaşının sayı nə qədər çox olsa, daha az effekt verir və əksinə, daha çox sui-istifadə olur.

Bosniya. Ərazisindən keçdiyimiz Bosniya regionu hiss ediləcək dərəcədə abadlaşdırılmışdır. Səfərimizin 19-cu günündə Sav çayına tökülən Verbaz çayının yatağına çatdıq və Adriatik dənizinin sahillərini arxada qoyduq. Bosniya ölkəsini iki yerə bölmək olar: Yuxarı Bosniya və Aşağı Bosniya. Hər iki hissə abaddır və əhalisi çoxdur. Burada su boldur və bitki örtüyü zəngindir. Bosniyanın əhalisi Osmanlı İmperiyasının tərkibinə daxil olan cənubi Avropa ölkələrinin əhalisi ilə müqayisədə daha zəhmətkeşdir.

Yuxarı Bosniyada yaşıl tarlalar, bir neçə gümüş, mis və dəmir mədəni mövcuddur. Bura heyvandarlıq baxımından da zəngindir və ətraf ölkələrə sürülərlə yaxşı heyvan ixrac edilir. Aşağı Bosniyada taxıl istehsal olunur. O, Dalmasa və digər dağlıq məntəqələrə göndərilir.

29-cu gün Trunikdən yola düşdük, çox gözəl meşələrdən və tarlalardan keçərək, növbəti günün səhəri böyük Bosnasaray şəhərinə yetişdik. Şəhəri çox pis inşa etmişlər. Onun əhalisi təqribən 70 min nəfərdir. Əhalinin böyük bir qismi şəhər ətrafındakı mis və dəmir mədənlərində işləyir.

Bosnasaray şəhərində qədim bir qala var. Qala çox münasib bir mövqeyə sahibdir. Onun kənarında Milyaska adlı kiçik bir çay axır. O, Bosniya çayına tökülür. Biz Bosnasarayda atları dəyişdik və yolumuza davam etdik. Şəhərdən çıxarkən bir dəstə adam söyüşlərlə bizi təqib etdi. Onlar bizə “kafir” və “köpək uşağı” deyirdilər. Təqib edənlər bizim qorxumuzdan və ehtiyatlılığımızdan

qaynaqlanan etinasızlığımızı görəndə bizə tərəf daş atmağa başladılar. Bizim atları şallaqlamaqdan və oradan uzaqlaşmaqdan başqa əlacımız yox idi.

Gecəni Pratsa çaparxanasında yatdıq. Bu arada atdan düşərək öz tapançasından açılan atəşlə yaralanmış bir müsəlmanı gətirdilər. Türklər belə hesab edirlər ki, bütün avropalıların təbabətdən başı çıxır. Çünki onların gördükləri avropalılar ya həkim olmuşlar, ya da özlərini “doktor” kimi təqdim etdişlər. Buna görə də ısrarla məndən xahiş etdilər ki, cərrah kimi yaralı müsəlmana kömək edim. Əlbəttə, mən heç cür razılaşmadım ki, yaranı əməliyyat edim. Ancaq yaranı bir az yudum və onların verdikləri çirkli pambıqdan başqa bir şey olmadığından öz dəsmalımla onu sarıdım. Təəssüflə düşünürdüm ki, yaralı öləcəkdir. Çünki mənim ısrarımla Bosnasaraydan gətirilən cərrah elə də səriştəli deyildi və tibbdən heç xəbəri olmayan məndən daha təhlükəli idi.

Çaparxananın sakinləri çox mehriban idilər. Türklərin çoxu arvadlarını örtülü və gözdən-qulaqdan uzaqda saxlayır. Bizim orada olmağımıza görə daha ehtiyatlı hərəkət edirdilər. Biz orada olduğumuz müddətdə bir nəfər də olsa, qadın görmədik. Beləcə, dini təəssübkeşlik ucbatından o bədbəxt yaralı zərif və məhəbbət dolu qadın qayğısından məhrum qaldı.

Ərazi ağaclarla zəngin idi və əkin sahələri gözə az dəyirdi. Ancaq yaxşı tarlalar vardı. Yol dar olsa da, yaxşı vəziyyətdə idi, bəzi yerlərdə çökəklər gözə dəyirdi. Bütün bataqlıq sahələrdə yolun səthi qaldırılmış, altına daş döşənmişdi. Yolumuz bütövlükdə cənub-şərq istiqamətinə doğru uzanırdı.

Qaçaq-quldur qorxusu. Çox uca Kavac dağından keçəndən sonra bir tikiliyə çatdıq. Belə tikililər dağ yolları üzərində qurulub yolçuların heyvanları ilə birlikdə topladıqları sığınacaq rolunu oynayır. Əsas bina olan böyük otağın ortasında qalanmış ocaq hamını isidir. Bayırda qar yağırdı və hava çox soyuq idi. Bu üzəndən ocağın istisi çox xoş təsir bağışlayırdı. Biz ocağın üstündə özümüzməzə kofe hazırladıq. Tikilinin sahibləri ancaq ot və odun satırlar. Bizim tatarımız (bələdçimiz) xəstə idi və onun məsrəflərini biz qarşılayırdıq. O, belə tikililərdə bizi quldurlardan qorumağa çalı-

sırdı. Albanlardan olan quldurları “arnavut” adlandırırdılar. Bələdçimiz bizi quldurlarla qorxutsa da, biz ona elə də əhəmiyyət vermir və yolumuza davam etmək istəyirdik. Çünki sığınacaqda çox qalsaydıq, o zaman serb quldurlarının diqqətini cəlb edər və onların hücumuna məruz qalardıq.

Keçdiyimiz ərazi elə də gözəl deyildi. O, Dalmas kimi hər cür bitkidən məhrum idi. Səhrada ara-sıra görünən 1-2 ağac yek-nəsək ətrafı, az da olsa, maraqlı edirdi. Öz sənayesi ilə tanınan Taşılıtsadan keçdik.

Pripol. Ayın 25-də Lim çayının sahilində yerləşən Pripol şəhərinə çatdıq. Lim çayı Drina çayına tökülür. Pripolda bələdçimiz bir dostu ilə rastlaşdı və onunla o qədər araq içdi ki, biz onu böyük çətinliklə atına mindirə bildik.

O gecə çox ağır-ağır hərəkət etməyə məcbur olduq, çünki xidmətçilər məst bələdçimizin atdan yıxılmamasına diqqət edirdilər. Məcburən yol üstündəki ilk sığınacaqda dayandıq ki, bələdçimiz özünə gəlsin. Onun özünə gəlməsi xeyli vaxt apardı. Zənnimcə, Məhəmməd peyğəmbər alkoqollu içkiləri qadağan etməkdə haqlı imiş, çünki bu vəhşi təbiətli xalq içməyin həddini bilmir. Axırda məcbur olduq ki, bələdçimizi və onun yoldaşlarını təhdid etməklə yola çıxmağa məcbur edək. Əgər o gecə xoşagəlməz insanlarla (*qaçaq-quldurlarla-tərcüməçi*) rastlaşsaydıq, təhlükəli vəziyyətə düşəcəkdik. Mən qorxurdum, çünki Serbiya ilə sərhəddə idik. Burada hər yan yolkəsənlərlə doludur. Sabahısı bir kənddən keçdik. Quldurlar kəndi yandırmış, əhalisini əsir götürmüşdülər.

Novibazar. Ayın 27-də Novibazara yetişdik. Bura 6 min nəfərin yaşadığı bir şəhərdir. Onun hakimi İbrahim paşadır. O, Bosniyadakı vəzirə tabedir. İbrahim paşa şəhərin ortasındakı dörd-künc qalada yaşayır. Qalanın ətrafındakı hasar gildəndir, ancaq onun dörd küncündə daşdan tikilmiş bürcələr var. Hasarın kənarlarında xəndək qazılmışdır.

Qalanın darvazasının qarşısında bir müddət əvvəl döyüşdə öldürülmüş 80 nəfər serb quldurunun başları nizəyə taxılmış və nümayişə qoyulmuşdur. Biz növbəti günə qədər at gözləməli olduq. Bu arada İbrahim paşanın 12 yaşlı oğlu Hezad bəy bizim görüşümüzdə gəldi. O, xoşsifət və çox vüqarlı idi. Bizim uşaqlarımız

zadəgan nəslindən olsalar da, belə vüqarlı və mətanətli olurlar. Hezad bəy başdan-ayağa qiymətli silahlar taxmışdı. Onu 7-8 nəfər müşayiət edirdi.

Novibazardan keçəndən sonra dağlıq əraziyə daxil olduq. Bir müddət sellərin açdığı dərələrlə yol getdik. Çünki serb quldurlarının və əsgərlərin olduğu əsas yol ilə hərəkət etməkdən çəkinirdik. Bu regionda paşanın əsgərləri ilə rastlaşmaq təhlükəli düşmənlə üz-üzə gəlmək kimidir. Qarşımıza çıxan və sürətlə axan bol sulu İbar çayından çox böyük çətinliklə keçdik. Onun üzərindəki körpünü bir müddət əvvəl sel yuyub aparmışdı. Onu bərpa etmək heç kimin ağına gəlmirdi. Əgər sel olsaydı, biz 15 gün orada məəttəl qalmalı olacaqdıq. Çayın bəri üzündə Mitroviç kəndi yerləşir. O, Bosniya vəzirinin hakimiyyəti altında olan sonuncu sərhəd kəndidir. Oradan Rumeli vilayəti başlayır. O, Makedoniyanın bir hissəsidir və bir neçə hakim tərəfindən idarə olunur.

Makedoniya. Axşam Makedoniyanın kiçik şəhərlərindən biri olan Veçitrinə çatdıq, yerli hakimlərdən biri ilə görüşdük. Ancaq bu şahzadə bizə qarşı o qədər nəzakətsiz davrandı ki, məcbur olub gecəni Estəbldə keçirdik və yeməyə süddən başqa bir şey tapmadıq. Veçitrin Kosovo adlı geniş bir düzənlikdə yerləşir. Bu düzənlikdə çoxsaylı qəbirlər gözə dəyir. Onlar müharibədə həlak olanların qəbirləridir. Makedoniya Osmanlı sultanı I Murad tərəfindən qanlı döyüş sonu fəth edilmişdir. Döyüşün növbəti günündə o, əsirləri görməyə gələndə bir serb əsir tərəfindən öldürülmüşdür. Biz onun məqbərəsinə baxmağa getdik. Onun ağacdan olan məqbərəsi daşdan tikilmiş kiçik bir məscidin içərisində yerləşir. 17 müharibədən fəth kimi çıxmış bu sultanın məqbərəsi üzərində onun xidmətləri ilə bağlı heç bir yazı yox idi. Türklər bu cür məsələlərə əhəmiyyət vermirlər.

Priştinanın hakimi. Həmin gecə nisbətən böyük olan Priştina şəhərinə çatdıq. Paşanın maliyyə idarəsi burada yerləşirdi. Paşa axşam yeməyindən sonra bizi qaranlıq və kəşif bir otaqda qəbul etdi. Danışdıqlarından və bəhs etdiyi mövzulardan görünürdü ki, o, axmağın birisidir. Belə ki, o, bizdən ciddi bir şəkildə soruşurdu ki, bəzədilmiş məqbərəsi olan və şəhərin 1 fərsəngindən görünən günbəzi gördünüz mü? Və həqiqi imanla əlavə etdi ki, bu

məqbərə dindar bir şəxsin xatirəsinə tikilmişdir. Onun boynu hakim tərəfindən vurulmuşdur. Kəsilmiş başını əlinə alan dindar bir xeyli yol getmiş və dəfn olunmaq istədiyi yerə çatmış və orada dünyasını dəyişmişdir. Bu üzdən də onu həmin yerdə dəfn etmiş və xatirəsinə məqbərə ucaltmışlar.

Belə məlum olurdu ki, paşa serblərdən çox qorxurdu. Ona görə də ətrafdakı ağacları kəsdirmiş, şəhərin divarlarını möhkəmlətmişdi. Onun həyata keçirdiyi tədbirlər göstərirdi ki, Vaubanın¹⁶ göstərişlərindən tamamilə xəbərsizdir.

Əslində paşa pis adam deyildi. O, bizə qəhvə və çay təklif etdi və söz verdi ki, bizi müşayiət və mühafizə etməkdən ötrü bir dəstə adam versin. Onlar bizi serblərin keçid məntəqəsi olan ana yoldan keçirməli idilər. Paşa qardaşı Mustafa bəyə də bir məktub yazdı. Biz növbəti gecə Mustafa bəyin idarə etdiyi məntəqəyə çatmalı idik.

Aydın 30-da Priştinadan hərəkət etdik. Paşanın 1 macar hərbiçisi və 1 xidmətçisi də bizimlə birlikdə idilər. Macar əsgər danışdı ki, o, 50 xristian əsgərin başçısıdır və bizim kimi şəxslərlə rəftar qaydalarını yaxşı bilir. O, bizim ona tam etimad etməyimizi istəyirdi. Paşanın bizə qoşduğu hər iki atlı tam silahlı idi. Ancaq onların görkəmi elə xoşagəlməz idi ki, əgər bizə hücum edilsəydi, onlar canlarını bizə fəda etməzdilər. Əksinə, hətta quldurlarla əlbir olardılar. Qarət üçün münasib olan dağlıq və meşəlik ərazidən keçdiyimizə görə olduqca nigaran olmağımıza baxmayaraq, heç bir problem yaşamadan Gilana çatdıq. Paşanın sifarişlərinə baxmayaraq, burada bizi çox aşağı səviyyədə qəbul etdilər və biz hakimlə görüşə bilmədik. Aydın 31-də macar hərbiçisi və Mustafa bəyin xidmətçilərindən biri ilə birlikdə Danub dərəsini yunan adalarından ayıran uca və meşəli Qara dağdan keçdik. Onun cənub yoxuşu şimal yoxuşundan daha kəskin idi. Yoxuş şərqdən qərbə doğru uzanırdı. Dağın uca təpələri qarlı örtülümüzdü. Ola bilsin ki, mərkəzi təpə Hemus dağı idi və Rodop dağları cənubdan ona birləşirdi. Buradan yaxşı olmayan əkin məntəqəsinə daxil olduq.

¹⁶ Vauban-məşhur fransız hərbi mühəndisi-istehkamçısı

Çöl, demək olar ki, bitkisiz idi. Bu yerlər şahzadə Əli bəyin hakimiyyəti altındadır. Əli bəy Cyustikdə oturur.

Rəiyyətin daxmaları insanı rıqqətə gətirirdi. Onlar insan məskənindən çox torpaq yığınınə bənzəyirdilər. Bədbəxt xristianların başlarını girələdikləri bu zirzəmi daxmaların ətrafındakı çinar ağaclarının başlarında hacıleyləklər yuva qurmuşdular. Hacıleylək yuvaları daxmalardan daha böyük və möhkəm idilər. Əgər ara-sıra insan ləyaqətini ortaya qoyan görkəmli Osmanlı evləri gözə dəyməsəydi, Makedoniya quşların məskəni hesab olunardı. Bu region olduca yoxsuldur. Zaman keçdikcə onun meşələri məhv olmuş və onların yerini heç bir bitki tutmamışdır. Nəticədə çöl və səhra yaranmışdır.

Əgər Osmanlıların hakimiyyəti altında cəhəlat içində yaşayan bu yoxsul camaata kömək olursa, onların sənayesi inkişaf etsə, Makedoniya yenidən gözəl bir məntəqəyə çevrilər, Makedoniyalı İsgəndərin və onun qəhrəman əsgərlərinin adına layiq olar. Bu regionun əhalisi orta boyludur. Onların sifəti həyəcanlıdır. Üzlərindəki qorxu və bədbəxtlik olmasa, gözəl görünərlər.

Kumanova. Kumanova 200-300 ailənin yaşadığı kiçik bir şəhərdir. Şəhərin ortasında üçbucaq şəkilli bir meydan salınmışdır. Onun ətrafındakı dükanlarda soğan, kartof, üzüm satırlar. Bir neçə dükanda (*çayxanada-tətcüməçi*) isə boş-bekar müsəlmanlar çay içməklə vaxt keçirirlər. Burada xeyli gəzdik. Hətta məscidin ətrafında dolaşdıq, ancaq heç kim bizə qarşı hörmətsizlik etmədi. Növbəti gün bənövşə rəngli ölkənin bənövşə rəngli İstip şəhərindən keçdik. Bu şəhərin tikililəri tünd rəngli daşlardan tikilmiş, ətraflarına alçaq hasar çəkilmiş və küncələrində bürclər ucaldılmışdır. Şəhərin ətrafında qədim qalanın qalıqları gözə çarpır.

Vardar çayına tökülən Bravnitsa çayının üstündən çox gözəl bir körpü tikmişdilər. 8 tağlı körpü daşdan inşa olunmuşdu.

Aprəlin 2-də enişli-yoxuşlu və kələ-kötür bir məntəqədən keçəndən sonra gözəl əkin sahələri olan bir dərəyə daxil olduq. Hava çox yaxşı idi. Biz burada bahar fəslinin ilk çiçəklərini və yaşıllıqlarını gördük.

Rumeli vəzirinin müavininin idarə etdiyi Rodoviç şəhərinə yetişdik. Gec olmasına baxmayaraq, bizə at vermədilər. Ona görə

də həmin günü və gecəni xaraba bir karvansarayda keçirməyə məcbur olduq. Əgər bura istirahət üçün münasib olsaydı, türk ağaların xoşagəlməz münasibətinə görə məcburən burada qalmamızdan o qədər də narahat olmazdıq. Onların bədxahlığından savayı, bələdçimizin tənbelliyi də problem idi. O, hər gün daha az yol qət etməyimizi istəyirdi. Halbuki, biz istəyirdik ki, fransızların fəaliyyət göstərdikləri İstanbula mümkün qədər tez yetişək, onlara qoşulaq, onların əməliyyatında iştirak edək, eşitdiyimiz bəd xəbərlərin nə dərəcədə doğru olduğunu öyrənək. Növbəti gün gözəl məntəqələr və əkin sahələrinin arası ilə 12 fərsəx yol qət etdik. Ancaq Strumitsada yenidən bizi saxladılar. Belə ki, rəsmi formada bədcins və bədxah hakim-türk Əli bəyin yanına gedib ədəb-ərkanla yolumuza davam etməyə icazə istəsək də, o, icazə vermədi. Bizim Əli bəylə görüşümüzdə mənim diqqətimi çəkən ədəbli bir qazı da iştirak edirdi. 1 saat keçəndən sonra mən qazını ziyarət etməyə getdim. Onun İstanbuldan gəldiyini bildiyim üçün paytaxt sakinlərinin ədəb və tərbiyəsindən bəhs etdim. Nəticədə onu öz tərəfimizə çəkə bildim və o, bizi at verilməsi üçün göstəriş verdi. O gecə biz dərhal yola düşdük.

Böyük Qarasu çayına tökülən Kiçik Qarasu çayından keçdik. Bəzi xəritələrdə bu çayın adı Cəmbəli su kimi verilmişdir. Bu, həmin qədim Strimon çayıdır.

Əlbəttə, biz onun kənarında vaxt keçirə bilmədik. Əksinə, sürətlə yolumuza davam etdik və axşama Demerissaya çatdıq. Bu, əyri-üyrü çay yatağı ilə Estrimenə axan bir çayın sahilində yerləşən böyük bir şəhərdir. Şəhərin ətrafında çoxlu gözəl meyvə bağları salınmışdır. Onların arasında füsunkar göllər vardır. Bu göllərdən birinin sahilində ağacdən gözəl bir malikanə tikilmişdir. O, Abu Lard paşaya məxsus idi. Paşa zahirən yaxşı adam təsiri bağışlayırdı və biz ümid edirdik ki, o, bizi layiqli bir şəkildə qonaq edəcəkdir. Lakin gözlədiyimizin əksi oldu.

Bizi bütün şəhərdə gəzdirdilər. Bu müddətdə böyük bir dəstə səs-küylə ardımızca gəlirdilər. Sonunda bizi yuvaya oxşar kiçik və kəşif bir evdə yerləşdirdilər.

Atdan yıxıldığıma görə hər iki ayağım şişmişdi və bərk ağrıyırdı. Bütün bunlar mənim narahatlığımı daha da artırırdı. Ərazinin namünasib olmasına və səfər yorğunluqlarına baxmayaraq, səbr etməkdən başqa əlac yox idi. Burada da bizə at vermək istəmirdilər. Axır ki, bizə o qədər də yararlı olmayan bir neçə at verdilər və biz çətinliklə özümüzü Saraya çatdırdıq.

Serres şəhəri. Qədimdə bu şəhərin adı Saray olmuşdur. O, hazırda çox abaddır. Sarayın yerləşdiyi vilayətin hakimi nüfuzlu və zəngin şahzadə İsmayıl bəydir. O, özünə cah-cəllalı və gözəl bir qəsir tikdirmiş və onu yaxşıca bəzəmişdir. İsmayıl bəyin 40 min nəfərdən ibarət qoşunu var. Onların yarısı süvaridir. Əlavə olaraq, o, albanlardan təşkil olunmuş 10 min nəfərdən ibarət muzdlu ordu saxlayır. İsmayıl bəyin ədaləti sayəsində bu vilayət olduqca abaddır. Onun göstərişi ilə yollar təmir edilmiş, onlar üzərində su anbarları tikilmişdir ki, yolçular içməli sudan əziyyət çəkməsinlər. Su anbarı olmayan yerlərdə isə su quyuları qazılmışdır. Əlbəttə, su anbarlarının tikintisi və su quyularının qazılması həm də ona xidmət edirdi ki, səfərdə olan müsəlmanlar namazdan qabaq dəstəmaz ala bilsinlər. Belə yerlərdə qiblənin istiqamətini bildirən xüsusi daşlar da asılmışdı. Bu cür yerlərin salınması onları tikdirənlərin dini şöhrət və hörmətlərini artırır. Müsəlmanlar belə su anbarları və su quyuları ilə o qədər iftixar edirlər ki, Rusiyaya elan etdikləri müharibədə onları müdafiə olunmalı milli sərmayə adlandırmışlar.

Bizə İsmayıl bəyə aid olan çoxlu yaşayış məskənləri, imarət və malikanələr göstərdilər. İsmayıl bəy olmayanda onu oğlu əvəz edirdi. O, bizi zəngin yunan tacir Dmitryus Matakunun evinə göndərdi. Dmitryus bizi bəzədilmiş böyük bir salonda qarşıladı və bizi bir fransalı ilə tanış etdi. Həmin fransalı top mühəndisi idi və İsmayıl bəyə xidmət edirdi. O, öz vəziyyətindən çox razı idi. Burada biz nigarançılığımıza səbəb olan bir sıra söhbətlər eşitdik. Əlbəttə, ola bilsin ki, rusların havadarları bizi narahat və nigaran etməkdən ötrü bu şeyiələri yaymışdılar. Ancaq heç kim fevral

ayında İstanbulda baş vermiş hadisələr¹⁷ barədə bizə bir söz demədi. Əlbəttə, bu barədə dəqiq məlumatımız olsaydı, səfərin narahatçılığından o qədər də sıxılmaz, uzunmüddətli əzabdan sonra ilk dəfə olaraq yumşaq yataqda rahat yatardıq. Hətta ola bilsin ki, Selanikə gedib Fransa konsulundan məlumat alar, yunan yarımada­larının sahillərini gəzərdik. Ancaq tələsdiyimizdən mənzil başına mümkün qədər tez çatmaq istəyirdik.

Yağışlı və soyuq bir gündə yola düşdük. Yol boyu kəndlilər yağış altında öküzlər qoşulmuş kotanlarla yer şumlayırdılar. Fikrimizcə, şumlanan torpaq məhsuldar idi. Orada pambıq əkəcəkdilər. Gecənin başlanğıcında biz yolu azdıq. Ancaq çaparxananın yaşlı atının sayəsində ana yolu tapa bildik. Yorgun-arğın və taqətdən düşmüş bir halda Paraviçə çatdıq. Ancaq bu kənddə nə odun, nə yemək, nə də istirahət yeri tapa bilmədik.

Filipis səhrası. Sabahısı hazırlıqsız, mütaliəsiz və ərazi üzrə məlumat kitabı olmadan yola çıxdığımızı görə çox təəssüf etdim. Düşünürdüm ki, Filipisin yanından keçəcəm, ancaq vaxt olmadığına görə, rumunların məşhur döyüş meydanını-Kasius və Brutusun həlak olduğu yeri görə bilmədim.

Filipisin xarabalıqları görünməsə də, heç şübhəsiz ki, onun bir hissəsindən keçirdik. Çünki dəniz kənarındakı quru və çılpaq Rodup dağlarını arxada qoyduq. Adalar göründü və Kavala¹⁸ (Neapol) o dağların ətəyində yerləşirdi. Yuxarıda qeyd olunan döyüş zamanı o, respublika tərəfdarlarının arxasında qalmışdı.

Dənizə yetişmə. Yağışlı havadan sonra dəniz, yam-yaşıl əkinlər, gözəl və lətafətli hava olduqca ürəkoxşayan idi. Tasos adasını və Atos qalasını seyr etmək zehnimizdə bir çox xatirələrin (*bildiklərimizin-tərcüməçi*) canlanmasına səbəb oldu. Bundan başqa, dənizə çatmağımız, tezliklə mənzil başına yetişəcəyimizin müjdəsini verirdi. Bütün bunlar bizi sevindirir və bizə xoş anlar yaşadırdı. Tezliklə Kavalaya çatdıq. Bura xristianlıq tarixində bö-

¹⁷ 1807-ci ilin fevral ayında türklər fransızların köməyi ilə ingilislərin İstanbulla hücumunun qarşısını müvəffəqiyyətlə almışdılar.

¹⁸ Kavala-Makedoniyada Egey dənizinin sahilində bir limandır.

yük şöhrətə sahibdir. Çünki Sant Paul Makedoniyaya səfəri zamanı burada gəmidən düşmüşdü. Uca qayanın üstündə qədim qala vardı, onun ətrafındakı arx rumlulardan qalmışdı. İndi də şəhərin bulaqlarına su çatdırılmasında ondan istifadə olunurdu.

Biz burada azca dayanandan sonra atlarımızı dəyişərək yolumuza davam etdik, dənizin kənarındakı çox məhsuldar əkinlərdən və otlaplardan keçərək, Neapolun 8 fərsəngliyində Qarasu adlı böyük bir çaya yetişdik. Bu məntəqənin çaylarının çoxu iti axır və zaman-zaman məcrələrindən çıxırlar. Deyilənə görə, qarasu “qara” və ya “qorxulu sular” deməkdir. Qədimdə bu çayın adı Nestus olmuşdur. Yeni xəritələrdə o, Nestu kimi göstərilir. Cənizə adlı balaca və gözəl şəhərdən keçəndən sonra çöl yolundan çıxdıq. Burada yolkəsənləri məhv etməyə gedən bir dəstə əsgərlə rastlaşdıq. Bəzən belə əsgərlərlə rastlaşmaq yolkəsənlərlə rastlaşmaqdan daha pis olur.

Az sonra şirin sulu bir çayın kənarından keçdik və Giromijina çatdıq. O, təqribən 200 ailədən ibarət yunan şəhəridir. Burada at olmadığına görə məcburən bir müddət gözləməli olduq.

Qarahəsən. Ayın 9-da dərin dərələri olan enişli-yoxuşlu bir ərazidən keçdik və Qarahəsən məntəqəsinə çatdıq. Qarahəsən bu regionun ən məşhur yolkəsənlərinin olduğu bir ərazi sayılır. Qarahəsən adlı birisi buradakı bütün yolkəsənləri ərazidən qovmuş və bu məntəqədə təkbaşına at oynadırdı. Qarahəsən onun ayaması idi. O, hakimiyyəti ələ aldıqdan sonra tövbə etmiş və belə qərara gəlmişdi ki, köhnə günahlarını yusun. Ona görə də məntəqənin abadlaşdırılması və yenidən qurulması ilə məşğul olurdu.

Qarahəsənin əmri ilə yol kənarında gözəl bir bina inşa etmişdilər. Ancaq təəssüflər olsun ki, onu görmək və şəklini çəkmək fürsətim olmadı. Yolun üstündə daşdan 3 gözlü bir bulaq tikmişdilər. Hər gözün yanında zəncirlə bərkidilmiş cam qoyulmuşdu. Müsafirilər cam vasitəsi ilə sudan içirdilər. Bulağın yanında ağacların altında bir köşk də tikmiş və onun içini xalçalarla döşəmişdilər ki, yorğun yolçular bu sərin məkanda istirahət edə bilsinlər.

Biz bu məntəqədən çıxdıq, çay yatağından keçdik, dəniz kənarına tərəf yollandıq. Yol enişli-yoxuşlu idi. Keçdiyimiz ərazi

çox gözəl idi. Yaşıl tarlalar, zeytun ağacları və otlaqlarda otlayan sürülər göz oxşayırdı.

Makri burnundakı balaca Miriya şəhərinə yetişdik. Burada da at tapmaq müşkül oldu. Başqa müştərilərin çıxarıldığı¹⁹ kəsif bir çayxanaya yerləşdik. Yerləşdiyimiz küçədə daha 3 çayçı vardı. Onların hamısı müştəri ilə dolu idi.

Qarşıda Samotras və İmbros adaları görünürdü. Qədimdə əlçatmaz olan Samotras bir sığınacaq olmuşdu, ancaq hazırda, əksinə, yerli hakimlərin zülmü və sitəmi ilə təhlükə dolu bir məkandır. Dənizdən aralı sol tərəfdə Xerson və Dardanel boğazı, daha uzaqda isə Troya dağları yerləşir. Onlar, sanki, üfün ağ buludları ilə qarışmışlar. O günün sabahı gözəl zeytun bağları olan ərazidən keçdik. Yerli əhalinin tənbelliyinin və işsizliyinin səbəbini başa düşdük; buradakı verimli zeytun bağlarının becərilməsi elə də zəhmət tələb etmir. Az sonra faydalı bir iş görəni birinci dəvə karvanı gördük. Dəvələr yavaş-yavaş hərəkət edirdilər, ancaq daşdıqları yük ağır idi. 1 nəfər 7 dəvəni idarə edirdi. Onların qarşısında isə uzunqulağa minmiş bir nəfər gedirdi.

Gözəl Üçhamam. Qarahəsən mahalının sonunda bir gözətçixana vardı. Geniş səhranın bir tərəfində xarabalıqlar görünürdü. Onlar mənim və yol yoldaşarımdan birinin marağına səbəb oldu. Biz bələdçimizin də diqqətini ora yönəldik. Çünki xarabalıqlar və sınıq-dağınıq sütunlar içində gözəl bir hamam gözə dəyirdi. O, üç tikilidən ibarət idi. Onlar dağılmamışdılar. Tikililərin ən böyüyü daşdan tikilmişdi və günbəzli tavanı vardı. Bu tikilinin geniş daxilində hücrələr yerləşirdi. Heç şübhəsiz ki, onlar növbə gözləyənlər üçün nəzərdə tutulmuşdu. Hücrələrin hər birinin qapısı vardı. Qalan iki tikili bir-birinə bənzəyirdi. Bu tikililərin hər biri iki hissədən təşkil olunmuşdu. Onların da tavanları günbəzli idi və işıq yuxarıdakı bacalardan düşürdü. Hər birində olan kiçik otaqlar soyunub-geyinmək üçün idi. Böyük otaqların daxilində ortada kiçik hovuzlar vardı. Onların içindən xoş məzəli isti və duzlu mineral su axırdı. Bu tikililər kəsif və azca dağılmış olsalar

¹⁹ Yəqin ki, xarici qonaqların gəlişi ilə yerli müştərilərin çayxanadan çıxarılmasından söhbət gedir.

da, onları bərpa etmək mümkün idi. Camaat danışdı ki, ətraf dağlardan birinin başında qədim bir məbəd vardır. O, dağılmamışdır. Mən onu görmədim və adını da öyrənə bilmədim. Ancaq o, böyük ehtimalla, qədim Kastrosaros, yaxud da Sarum şəhərinin qalıqları idi. Yola düşəndən sonra bələdçimiz bizə lağ elədi. O, belə hesab edirdi ki, biz qorxulu bir işə girişmişik.

Fıratın hakimi Əli Molla. Bir çayın kənarında yerləşən Roycaq adlı balaca yunan kəndindən keçdik və Fırata çatdıq. Bu şəhər alçaq dağların arasında yerləşirdi. Onun şərq sərhəddini Merisa dərəsi, yaxud qədim Hebrus çayı təşkil edirdi.

Fırat qədim şəhər təsiri bağışlayırdı. Çünki ağacların altında yunan təsisatına oxşayan su xətti axırdı. Buradakı məscid də ilkin dövr xristianlarının kilsəsinə bənzəyirdi.

Fıratın hakiminin adı Əli Molla idi. Qarahəsən kimi, o da bir vaxtlar yolkəsən olmuşdur. Hazırda o, böyük bir sərvət sahibidir və məntəqəni fəth edəndən və başqa yolkəsənləri qovandan sonra buranın hakimi olmuşdur. Burada atları dəyişməli olduğumuzdan mən hakimin yanına getdim. Onun qəribə bir çöhrəsi vardı. Danışmada və fikrə gedəndə hörmətli və mehriban bir şəxsə bənzəyirdi. Ancaq hərəkət edəndə və gülümsəyəndə nifrətamiz bir görünüşə sahib olurdu. Hər halda mən ondan həmin gecə atlarımızı dəyişməyə icazə ala bildim. Biz yubanmadan Merisa çayının dərəsi ilə yola çıxdıq.

Urfanın xatirəsi. Merisa çayının dərəsi Urfanın qəmli bir macərəsi ilə məşhurdur. Bu dərədən keçəndə qamışlıqlardan əsən külək, sanki, Urfa nəğməsini oxuyur və Yuridusun adını zümzümə edirdi.

İti sürətlə bu çaydan keçdik, bütün gecəni yol getdikdən sonra Quzana yetişdik və onun çaparxanasında olan yaxşı bir həyəətə daxil olduq. Həyətin ortasında gözəl bir çeşmə axırdı. Onun ətrafında ağaclar əkilmişdi. Ərazi çox səfalı idi. Biz çox təəssüf etdik ki, kaş, Fıratda deyil, burada dayanırdıq. Quzan şəhərindən çıxandan sonra Dardanel burnuna tərəf uzanan bir təpənin kənarından keçərək bir yunan kəndinə yetişdik. Kənd qarət edilmiş və yandırılmışdı. Görünür, kəndin sakinləri yoxsulluqdan yolkəsənlərin xəracını ödəyə bilməmişdilər.

Fransızların İstanbuldakı müvəffəqiyyətləri xəbəri. Böyük Malqara şəhərindən keçdik. Ətrafda çoxsaylı qədim abidələr, o cümlədən, daş bir imarət gözə dəyirdi. Onun günbəzi bişmiş kərpicdən çox gözəl inşa olunmuşdu. İmarət türk inşaatına oxşamırdı. Nəhayət, ayın 12-də qədim Bizansın Rodostosuna çatdıq. Türklər onu Təkəldar adlandırırlar. O, Ağ, yaxud Mərmərə adlandırılan dənizin şərq tərəfində yerləşir. Orada oturan Fransa konsulu bizi yaxşı qonaq elədi və general Sebastiyanın müvəffəqiyyəti barədə bizə məlumat verdi²⁰ və izah etdi ki, bir qrup fransalı, hərəm xanımlarının nüfuzuna baxmayaraq, təşviq və inandırma yolu ilə türkləri ruh düşkünlüyü və inamsızlıqdan qurtarmış, Sultan Səlimi vadar etmişlər ki, sürət və şücaətlə İstanbulu ingilislərdən müdafiə etsin. Fransızlar 5 gün müddətində ingilislərin dəniz hücumuna qarşı top və qumbaraatanlar tədarük edərək ingilis generalının məğlub edilməsinə kömək göstərmişdilər.

Bələdçinin dözülməz rəftarı. Bələdçinin rəftarı getdikcə dözülməz olurdu. O, min bir bəhanə gətirərək yolumuzu davam etdirməyimizi istəmir, bizim xərcimizlə yaşamağa və istirahətə can atırdı. Biz son mənzilə çata bilməməyimizdən yorulmuşduq. Sonunda belə qərara gəldik ki, bələdçini azad edək və İstanbula gəmi yolu ilə gedək. İstanbula 30 fərsəx yol qaldığından və münasib külək əsdiyindən işimiz asanlaşdı. Bu, bizi ruhlandırır. Ancaq az sonra bu qərarımıza peşiman olduq, çünki küləyin istiqaməti dəyişdiyinə görə səfərimiz daha 36 saat davam etdi.

²⁰ 1806-cı ildə serblər Rusiyanın himayəsi ilə Osmanlıya qarşı qiyam qaldırmışdılar. Bu üzdən Osmanlı-Rusiya müharibəsi qaçınılmaz olmuşdu. 1805-ci ildə isə ingilis, rus və avstriyalılardan ibarət müttəfiqlər Napoleon ilə müharibəyə başlamışdılar.

Türkiyədəki fransız səfiri general Sebastiyani Türkiyə ilə dostluq və əməkdaşlıq qurmağa nail olmuşdu. Lakin Fransa müttəfiqləri məğlub etdikdən sonra Türkiyə Fransa ilə müttəfiqliyə əhəmiyyət vermirdi. Müharibə gətirdiyinə görə türkiyə Dardanel boğazını Rusiyanın üzünə bağladı. Belə olanda ingilis generalı Duqorq rusların köməyinə yetişdi və öz dəniz qüvvələri ilə Dardanel boğazına daxil oldu və İstanbula yaxınlaşdı. Bu zaman general Sebastiani bir qrup fransız hərbiçisi ilə İstanbulun müdafiə istehkamlarını təmir və təchiz etdi. Bunun nəticəsində general Duqorq heç bir hərbi uğur qazanmadan geri çəkilməyə məcbur oldu.

Gəmi ilə səfər. Dənizin kənarında Türkiyənin sədr-əzəminin qoşununun bir hissəsini gördük. Gözəl atlar və qoşundakı nizam-intizam bizi təəccübləndirdi. Silivriya və burnu dolanandan sonra sahilə yaxınlaşdıq. Bu arada bir dəstə əsgər bizə tərəf atəş açdı. Xoşbəxtlikdən yoldaşlarımızdan heç kim yaralanmadı.

Həmin gecə müxalif külək güclü əsdiyindən məcbur olduq ki, bir yunan kəndində gəmidən enək. Kəndin bütün qapıları bağlı idi. Sakinlər türk qoşununun qorxusundan qaçmış, ya da evlərdə gizlənmişdilər. Çünki İstanbuldan çıxan türk qoşunu biçarə rəiyyətə hücum edərək soyğunçuluqla məşğul olurdu. Əsgərlər heç bir zülm və amnsızlıqdan çəkinmir, hətta silahlarını günahsız insanlar üzərində sınaırdılar.

Xoşbəxtlikdən kənddə öz evində gizlənmiş bir nəfər tapdıq. O, bizim fransız olduğumuzu və ona pul verəcəyimizi anlayanda bizi öz evinə buraxdı. Onun bütün ailə üzvləri qaçmış və ərzaq ehtiyatını özləri ilə aparmışdılar. Ona görə də biz məcbur olduq ki, öz ərzaq ehtiyatımızda olan çiy şor balıq yeyək. Türklərin qorxusundan biz od qalamadıq və çırağ yandırmadıq.

Bir az istirahət etdikdən sonra havanın tufanlı olmasına baxmayaraq, yola düşdük.

Axır ki, aprelin 13-də günortadan sonra saat 17⁰⁰ radələrində İstanbula çatdıq. Güclü yağış yağdığına görə bütün qonaqların diqqətini cəlb edən İstanbulun mənzərəsinə tamaşa edə bilmədik. Limandakı izdiham üzündən yunan gəmiçiləri bizi Yeddiqala qəsrinin yaxınlığında düşürdülər. Şərqdəki balaca yük limanına “Taxta pilləkən” deyirlər. O, minmə və düşmə üçün istifadə edilir. Orada balaca və yüngül bir qayığa mindik. O, qısa bir müddətdə bizi şəhərin qəmlı divarlarının yanına çatdırdı. Türklər bu divarları tikmək üçün gözəl, lakin qismən aşınmış qədim daşlardan istifadə etmişdilər. Bəzən divarlarda yöndəmsiz qoyulmuş qədim sütun başları və sınıq sütun parçaları görünürdü. Saray təpəsi, limanın mənzərəsi və “Topxana” eniş-miniş zolağından keçmək çox gözəl idi. Biz oradan Avropa səfirlərinin yaşadıkları Pera məhəlləsinə yollandıq.

Perada bir fransız tərəfindən idarə olunan mehmanxanaya yerləşdik. Bir qədər istirahət etdikdən və olduqca yaxşı şam yedikdən sonra gecəni rahat yataqlarda yatdıq.

İstanbulun mənzərəsi. O gün hava olduqca əla idi. Pəncərədən füsunkar bir mənzərə görünürdü. Sağ tərəfdə İstanbul şəhəri yerləşirdi. Həmişəbahar kolları və yenicə göyərən ağaclar, tünd rəngli kiçik taxta evlər, göylərə ucalan gözəl minarəli böyük və ağ məscidlər bir-biri ilə xüsusi harmoniya təşkil edirdilər. Bir az aralıda sərv və sənubər ağacları ilə örtülmüş bir təpə görünürdü. Onların arasında ağ imarətlər, gözəl köşklər, kiçik və böyük qızılı künbəzlər gözə dəyirdi. Onlar günəşin şüaları altında xüsusi gözəlliyə sahib idilər və qəlb oxşayırdılar. Mən Bosfor boğazının sakit suları və limandan keçən və dünyanın dörd bir yanına gedən minlərlə gəminin gözəlliklərinə tamaşa edərək zövq alırdım. Uzaqdan Prins adası da görünürdü. O, bu mənzərəyə xüsusi gözəllik qatırdı. Sol tərəfdə Türkiyənin Asiya sahillərinin mənzərəsi və Üsküdar şəhəri və qarlı Olimp qalası gözə dəyirdi. Bu mənzərə, doğrudan da, misilsiz idi. Dünyanın heç bir yerində onunla müqayisə olunacaq bir yer yoxdur. O, hər zaman müsafirləri hey-rətləndirəcəkdir, çünki heç kəsin təsəvvürü onu bu dərəcədə gözəl bir şəkildə ortaya qoymamışdır.

Türklərin fransızlara ehtiramı. Mən İstanbul şəhərini, onun tarixini, əhalisinin adət və ənənələrini şərh etməyə çalışmı-yacağam. Çünki bir çox səyyahlar məndən qabaq bunu etmişlər. Mənim əlavə edəcəyim bir şey qalmamışdır. Ancaq bir məsələ var ki, indiyədək heç kim ona diqqət etməmişdir. O, burada fransızlara qoyulan sonsuz ehtiramdır. Hətta yeniçərlərdən²¹, ya Sul-tan qvardiyasından kimsə bizimlə birlikdə olmayanda belə, heç kim bizə qarşı hörmətsizlik göstərmədi. Əksinə, camaatın bizə münasibəti xeyrixah idi. Hər kəs bizə gülümsəyirdi. Əlbəttə, in-

²¹ Yeniçərlər-Sultanın piyadalardan ibarət xüsusi qvardiyası XIV əsrdə təşkil olunmuşdur. O, o qədər qüvvətlənmişdir ki, bəzən sədr-əzəmin fərmanlarına qarşı çıxmışdır. 1824-cü ildə II Sultan Məhəmməd onların qüdrətini əllərindən almış və bəzilərini qətl etdirmişdir.

gilislərin məğlubiyyəti və Sultanın ruslara qarşı çağırışları bu münasibətə səbəb olmuşdu. Çünki türklər bütün xristianlara qarşı belə münasibət nümayiş etdirmirlər.

İstanbul ətrafında gəzinti. Keçən cümə günü Fransa səfirliyinin bir əməkdaşı ilə mühafizəçi götürmədən atlara minib, İstanbulun Avropa sahillərini gəzməyə çıxdıq. Belə qərara gəlinmişdi ki, onun sabahısı günü Sultanın atlarını həmin tərəfdə otarınlar. O vaxtdan heç kimin o əraziyə girməyə ixtiyarı olmayacaqdı. Ona görə də insanlar imkan varkən Avropa yaxasında hava almağa və dostları ilə görüşməyə çıxmışdılar.

Çoxsaylı göllərin və hovuzların hissələrə ayırdığı sıx meşəli və gözəl çaylı yaşıl bir vadi təsəvvür edin. Bu arada müxtəlif gözəl bayram libaslarında gəzintiyə çıxmış on mindən çox türk qadını və kişisi füsunkar bir mənzərə yaradırdı.

Qadınlar bir yerə toplaşmışdılar və tanınmış adamların nökrələri xanımlara maraq göstərən camaatı onların ətrafından uzaqlaşdırırdılar. Qadınların çadraları bir cür idi. Bu çadralar onların əndamlarının gözəlliklərini gizlətsələr də, çox gözəl parlaq gözləri və sifətlərinin bir hissəsi bəzən naz-qəmzədən, bəzən də maraqdan çadranın altından görünürdü. Bu qadınlar 6-8 nəfərlik ensiz və örtülü faytonlarda dəniz sahilinə gəlirdilər. Hər bir faytonu bir neçə at çəkirdi. Faytonu mehtər idarə edirdi. Faytonlardan enən və istirahət yerinə gələn şərq qadınları haqqında deyirdilər ki, onlar uzun boylu və qaraşındırlar. Dəniz sahilindəki müsəlmanlar arasında ancaq biz xristian idik. Buna baxmayaraq onlar bizi bir ailənin üzvləri kimi qəbul edir və çalışırdılar ki, bizə olan ehtiramlarını mümkün qədər tez biruzə versinlər. Bizə müraciətdə onlar “Rəisim”, “Ağam” mənasını ifadə edən “Əfəndim” və ya “Sultanım” ifadələrini işlədir, bizə qəlyan çəkməyi, yaxud da qəhvə içməyi təklif edirdilər. Ələcsiz olanda bir neçə belə təklifə qarşı üzrxahlıq edib qəbul etmirdik.

Biz o xoş və sevimli məkandan ayrıldıq. Arada atlarımızı bir neçə yoxsul türkə əmanət etmişdik, ancaq onların atları oğurlayacağı düşüncəsi ilə bir an da olsa, narahatçılıq keçirmədik. Çünki Türkiyədə insanlar əmanətə xəyanət etmirlər. Burada tacir dükanını tərk edəndə açıq qoyduğu dükanının qapısının ağzına çəpəki

bir taxta parçası qoyur. Bunun mənası odur ki, sahibkar yoxdur²². Yolkəsənlərin olduğu və ticarətin inkişaf etdiyi bir ölkədə belə bir vəziyyət insana qəribə gəlir.

Aya Sofya məscidindən söhbət açmıram. Çünki ondan çox bəhs etmişlər. Ancaq səyyahlara tövsiyəm odur ki, onun yaxınlığındakı möhtəşəm Sultan Əhməd məscidinə At meydanı səmtindən tamaşa etsinlər. Bu cah-cəlalı meydanın ortasında iki qədim sütun vardır. Onun ətrafında gözəl ağaclar və hündür günbəzlərli əzəmətli imarət mövcuddur. Bu elə bir tabloya bənzəyir ki, onun panoramasını Türkiyənin Asiya yaxası və Bosfor boğazı təşkil edir. Ərazinin alçaq-ucalıqları, hər iki sahiləki cah-cəlalı bağlar, evlər və köşklər al-əlvan və möhtəşəm bir mənzərə yaradır. Rəssam Melinqin rəsmlərinin vəsfini çox eşitmişik. Bir vaxt onları çap etsələr, bu mənzərələr haqqında daha artıq məlumatlı olacağıq.

İrana ezamiyyət. İstanbuldakı yaşayışından çox razıyam. Biz burada 1772-ci ildə memar Müsyö De Sent Prist tərəfindən inşa olunmuş fransızların sarayında yaşayıyıq.

General Sebastiyani bizə qarşı çox qonaqpərvər idi. Onunla həmsöhbət olmaq çox xoş və faydalı olurdu. Ancaq təəssüflər olsun ki, burada uzun müddət qala bilmərəm, çünki səfərimi davam etdirməli və İrana getməliyəm. Əmin olun ki, son mənzilə yetişsəm, öz qeydlərimlə hər şey barədə Sizi məlumatlandıracam. Ümid edirəm ki, onları həvəslə oxuyacaqsınız.

²² Bu adət təkcə dükanlara deyil, evlərə də aiddir. 1984-1986-cı illərdə Əfqanıstanda yaşadığım vaxt eyni vəziyyəti gözlərimlə görmüş, rəhmətli atama danışmışdım. O da demişdi ki, ay oğul, əvvəllər bizdə də elə idi (tərcüməçi).

II FƏSİL

QARS. 01 İYUN 1807

Əziz dostum! Mən artıq Türkiyə-İran sərhədinə çatmışam. İstəyirəm ki, keçdiyim yol barədə Sizi məlumatlandırım. Əlbəttə, bu məlumat mükəmməl olmayacaq, çünki mən özüm də bu səfərdən tam istifadə edə bilmədim. 20 gün müddətində 60 fərsəng yol qət etdim. Vəziyyəti araşdırmaqdan ötrü kifayət qədər vaxtım olmadı. Çünki özümə söz vermişdim ki, mənzil başına mümkün qədər tez yetişməkdən ötrü marağımı cilovlayıb atdan enməyim. Bunun səbəbi türklərin tənbelliyi və etinasızlığı idi. Mən hər vasitə ilə onların məni yubatmaqlarının qarşısını almağa çalışırdım. Hətta vaxt itkisinə yol verməmək üçün yeməyə və yatmağa da vaxt ayırmamağa çalışırdım. Belə olan halda sütunlara tamaşa edib kitabələri oxumağa, daş və saxsı parçaları toplamağa cəhd edə bilərdimmi? Əgər belə etməsəydim yol yoldaşlarım məni dəli hesab edərdi və mənə itaət etməzdilər, çünki biz, doğrudan da tələsməliydik.

İrana səfərim zamanı yol yoldaşlarım. 1807-ci il mayın 10-da İstanbuldan yola düşdük. 5-6 dilə alayarımcıq bələd olan bir yunanlı tərcüməçi də mənimlə birlikdə idi. Bundan başqa, saraydan Əli ağa adlı bir xidmətçini də mənə vermişdilər. O da Ərzuruma gedən təəssübkeş qardaşını da bu bəhanə ilə götürmüşdü ki, yolda bizə çox faydası toxunar. Mən sonradan onun götürülməsinə peşiman oldum. İran səfirinin qasidi²³ olan bir iranlı da bizə qoşulmuşdu. O da problem yaradırdı, belə ki, tez-tez dayanıb istirahət etməyimizi xahiş edirdi.

Mənim əlimdə Sultanın lazımı fərmanları var idi. Buna görə yol boyu hər yerdə bizim atlarımızı dəyişməli və yol xərclərimizi qarşılamaq idilər. Bosfordan keçib Türkiyənin Asiya yaxasında,

²³ İran dövləti Qəzvinin hakimi Mirzə Rza xanı səfir kimi Finkenə-Napoleonun Polşadakı ordusunun komandanı Eştaynın yanına göndərmişdi. O, fransızlarla məşhur Finken müqaviləsini bağlamışdı. Yəqin ki, bu qasid Varşavadan gəlirdi və həmin müqavilə xəbərini İran sarayına aparırdı.

İstanbulun qarşısında yerləşən Üsküdarə daxil olduq və atlarımızı dəyişmək üçün çaparxanaya getdim. Onlar Sultanın məktubuna əhəmiyyət vermədilər. Buna görə də atlar üçün pul verməyə məcbur oldum.

Bu münasibət göstərdi ki, bundan sonra da belə vəziyyətlə çox qarşılaşacam. Bundan başqa, Yozqat və Ankaranın hakimi Çobanoğlunun vilayətində də bütün yol boyu məndən pul tələb etdilər və çaparxananın sahibləri Sultanın fərmanına məhəl qoymadılar.

Üsküdar. Üsküdar çölündən keçəndən sonra ağaclı və gözəl bir müsəlman qəbristanına çatdıq. İstanbulun varlı müsəlmanları öz ölümlərini Asiya yaxasında dəfn edirlər. Onlara görə, islam peyğəmbəri Məhəmməd Asiyada doğulduğundan, mübarək Məkkə və Mədinə şəhərləri bu qitədə yerləşdiyindən o, müqəddəsdir. Əslində, bəlkə də, onlar qorxurlar ki, bir gün onları Avropa qitəsindən qovarlar. Bu hüznü qəbristandan keçən yolçular, heç şübhəsiz ki, bir an da olsa, səfərin təhlükələri, insan oğlunun ömrünün qısalığı və ölümdən sonrakı həyat barədə düşünlər. Üsküdardan çıxandan sonra “Yoxsullar daşı” adlanan və içi oyuq olan bir qayaya rast gəldik. Adətə görə, yolçular o oyuğa sikkə atırdılar. Mən də ora sikkə atdım və şad oldum ki, oradakı 8-10 nəfər yoxsul həmin sikkəni heç bir dava-dalaş etmədən öz aralarında böldülər. Hətta bir kor və bir yaşlı dilənçi də başqaları kimi öz paylarını aldılar. Yoxsullar arasında ədalətə daha çox riayət olunur. Ümumiyyətlə, burada insanlar zahirən dürüst görünülər.

Hannibalın məqbərəsi. Yol Nikumədə (hazırkı İsmit) körfəzinin cənub şərqindən keçirdi. O gecə Qəbzəyə yetişdik. Ancaq çox təəssüf etdim ki, Hannibalın məqbərəsini tapa bilmədim. O böyük şəxsiyyət ömrünün sonunu bu ərəzidə keçirmiş, Bitinidə padşah Prosyasa sığınmış, lakin romalıları əsir düşməkdən qoraraq özünü zəhərləmişdi.

Qəbzə, dənizdən 1 fərsəng aralıda yerləşən gözəl şəhərdir. Burada daşdan tikilmiş çox gözəl bir məscid var. O, məntəqənin hakimi Çoban Mustafa paşanın göstərişi ilə tikilmişdir. Mustafa paşa vaxtilə çoban olmuş və bu məscidi şükr məqsədi ilə tikdirmişdi.

Türkiyədə əşrəf məsələsi. Türkiyədə insanlar çox tez varlanırlar. Burada əşrəflik real məna daşımır; türklərə görə, hamı nə-cibzadədir, yəni əşrəfdir. Müxtəlif təbəqələrin mövcudluğu və vəzifələrin qeyri-bərabərliyi mədəni və ictimai qaydalara əsaslanır. Bu, elə də əhəmiyyət kəsb etmir.

Əksər hallarda rəis, varlı və ya kasıb eyni məclisdə oturur, onlar arasında təşəxxüs və özünü dartma olmur. Ancaq xidmətçilərin vəzifələrində bu bərabərliyə riayət olunmur. Qəribədir ki, bu hal da kiminsə böyük siyasi məqamlara çatmasına əngəl olmur.

Bəlkə də, ilk türk fəthləri ədalətsiz işlərə əl atmırdılar və məğlub olmuş xalqlar xidmətçi olurdular. Türklər özləri isə qılınc oynatmaqla məşğul olurdular, yəni orduda qulluq edirdilər. Onların vəhşi ruhları rütbə və alçaqlıq kinindən uzaq idi. Ancaq günümüzdə bu millət pozulub; insanlar təhdid və yaltaqlıq yolu ilə vəzifə sahibi olmağa çalışırlar. Bu işdə heç bir yoldan çəkinmirlər. Həqiqətdə, şərəf hissi itmişdir. Bununla belə, türklər öz qürurlarını qoruyub saxlayırlar. Məsələn, Osmanlının ən aşağı vəzifəli şəxs özünü sultanlardan birinə bərabər tutur.

İzmit. Növbəti günün səhəri İsmi şəhərinə çatdıq. Təqribən 5-6 min evin olduğu bu şəhərin ətrafında səfalı meyvə bağları və məhsuldar tarlalar gözə dəyir. Burada çoxlu ənginar ağacları əkilmişdir. İzmit şəhəri yarım dairə şəklində tikilmişdir. Onun bir tərəfində eyniadlı körfəz yerləşir. Körfəz tərəfdə qədim viranə qəsr görünür. Görünüşünə görə, jeneverlilərin hökmranlığı zamanı inşa edilmişdir. Bütün binalarda qədim dövrün inşaat materiallarının qalıqları nəzərə çarpır. Bu yerdə atları dəyişməkdən ötrü qısa bir müddətə dayandıq. Sonra cənub-şərq istiqamətində yolumuzu davam etdirdik. Çoxlu tikanlı fidan əkilmiş tarladan keçdik, səfalı və ağaclı bir düzə daxil olduq. Ətrafdakı dağların hamısı ağaclarla örtülmüşdü. Yer üzü yaşıl bitki örtüyünə bürünmüşdü. Dağın aşağı hissələrində palıd, çinar və s. kimi ağaclar bitmişdi. Onun yuxarı dişli qayalıqlarında isə hündür ağaclar ucalır, mavi səmaya xüsusi gözəllik verirdi.

Sabançı. Dəvrənddə yolun təhlükəsiliyini təmin etməkdən ötrü tikilmiş bir hərbi düşərgədə dayandıq. Əsgər kazarmasının qarşısında geniş bir süfrə açılmışdı. Burada çayı pulla satırdılar.

Siz ey bizdən sonra bu yerlərdən keçəcək yolçular! Dərvəndin bu hərbi düşərgəsində Sabançı meşələrində, şlalənin, çayın və çəmənliyin kənarında gözəl ağacların altında bir ləhzə əyləşin, mənəm kimi uzaqdakı yaxınlarınızı xatırlayın! O zaman buranı əfsus hissi ilə tərk edəcəksiniz. Kədərli hisslər yaşasanız da, onlar, ən azından, faydalıdır!

May ayının 12-də Sabançıya yetişdik. Bura qədim Sofon şəhərinin ərazisində salınmış gözəl bir kənddir. O, zahirən abaddır. Yerli əhali buradakı gölün balıqlarından və çoxlu bağların üzümündən faydalanır.

Küçələrdə çoxlu ağ və qırmızı gilə satılır; onlar olduqca şirin olsalar da, ətirsizdir. Bütün Kiçik Asiyada bu cür gilə boldur, ancaq Avropada onun əkini daha da inkişaf etmişdir.

Vətəni xatırlama. Mayın 12-də bir gölün yanındakı kiçik meşənin arasındakı ensiz yoldan keçdik. Ətraf gölün sularında əks olunurdu. Bu valehedici mənzərə məni çox mütəəssir etdi. Gölün şərqdən qərbə uzunluğu təqribən 5 fərsəx, şimaldan cənuba eni isə 0,5 fərsəxdir. Onu körfəzdən ayıran torpaq sahəsinin hündürlüyü o qədər çox olmasa da, gölün xaricə çıxışı olmadığı üçün suyu şirindir.

Əcəb körpüsü. Gölün 1 fərsəxliyində dayandıq ki, atlar istirahət etsinlər. Yaxınlıqda çox əzəmətli bir körpü görünürdü. Mən özümdən asılı olmayaraq, ona tərəf yürüdüm. 11 tağdan ibarət əzəmətli körpü yaxşı yonulmuş böyük daşlardan inşa olunmuşdu, lakin onun sementi möhkəm deyildi. Ona görə də mən düşündüm ki, o, romalıları və yunanları deyil, jenevrəlilərin hökumranlığı vaxtında tikilmişdir.

Körpünün üzərində və ətrafda heç bir kitabə yox idi. Təəccüblü burası idi ki, bu gözəl və böyük körpü elə bir yerdə tikilmişdi ki, burada nəinki çay, hətta ətrafda onun yatağı da mövcud deyildi. Təəssüflər olsun ki, bu maraqlı məsələni araşdırmağa vaxtım olmadı. Körpünün ilk tağının hər iki tərəfində 2 bataqlıq vardı. Yerli camaat danışdı ki, qədimdə buradan əzəmətli bir çay keçmişdir. Quldurlar ona hakim olmuş, çaydan keçənlərdən xərək toplamış, verməyənləri çaya atmışlar. Bir gün onlar yoxsul bir

dərvişi suya tullamışlar. O, həzrət Məhəmməd peyğəmbərdən kömək istəmişdir. O an çayın suyu tamam qurumuşdur.

Bu ərazinin 2 fərsəxliyində Qara dənizə tökülən Saxarya çayının üstündəki taxta körpüdən keçdik. Ətraf bataqlıq idi. Həndək kəndinə yetişdik. Bu kənd yerli əyanlardan biri tərəfindən idarə olunurdu. Onun Dutçək yolunun üzərində bir əyləncə malikanəsi vardı. Bu məntəqənin əhalisi İstanbula gəmi inşaatında istifadə olunan xammal satdıqlarına görə vergilərdən azad edilmişdir. Onlar mərkəzi hökumətə elə də itaət etmirlər.

Mənə qarşı sui-qəsd. Mənim hərbi mundirimın qızılı paqonları və düymələri çaparxananın rəisinin diqqətini çəkmişdi. O, mənim çox zəngin olduğumu güman edərək bir qrup şəxsi ardınca göndərmişdi ki, meşədə məni soysunlar. Ancaq İzmitdə bizə qoşulan şərəfətli bir müsəlman bu məsələdən xəbər tutaraq qrup üzvlərini təhdid etmişdi ki, hökumətə şikayət edəcəkdir. O, bununla da o alçaq niyyətini öz fikrindən daşındırmışdır. Mən bu vəziyyəti bir neçə gün sonra yunanlı bir xidmətçidən öyrəndim. Ona görə, bu iş olduqca adi idi. Bədbəxt yunanlar türklərin rəiyyətə qarşı rəhimsizlik və zülmünə adət etmişlər. Onlara görə, biz fransızların Osmanlı imperatorluğunun xristianları ilə bir fərqi-miz yoxdur. Ona görə də bizi pisləmək və ya öldürmək fikrinə düşmələrinə təəccüb etmirlər.

Növbəti gün Dutçəkə tərəf gedirdik. Əvvəlki günlərdə olduğu kimi, Avropaya hərbi xidmətə gedən orduya qoşulmağa gedən bir dəstə əsgərlə rastlaşdıq. Tatar belə rastlaşmalardan çox nigar olurdu. Ancaq biz elə sürətlə hərəkət edirdik ki, əsgərlər bizə bir ziyan vura bilməzdilər.

Yeniçəri qrupunun qazanı. O gün diqqətimi cəlb edən yeniçəri qoşununun qazanı oldu. Bu qazan iki ata bağlanmış taxtının üstünə qoyulmuşdu. Zabitlər və musiqiçi dəstəsi atların ətrafında hərəkət edirdilər.

Bu qazan bir nizami hissənin şərəf nişanəsidir. O, bizim qoşunlardakı qartal və bayraq simvolları kimidir. İstanbulda çevriliş və iğtişaşlar zamanı həmin qazan yeniçərilərin toplanacağı yerə

qoyulur. Türklərin mətbəx qazanına belə əhəmiyyət verməsi insanın ağına belə bir fikir gətirir ki, xalq qarnını güdən olmalıdır. Əslində, heç bir millət qənaət məsələsində türklərə çatmaz.

Yeri gəlmişkən, bir neçə cümlə də Türkiyədə əsas yeməklərdən olan plov haqqında. Bu yemək böyük qazanlarda bişirilən düyüdür. O, həm varlıların, həm də yoxsulların yeməyidir. Az miqdarda düyü yeməklə hər kəs doyur. Düyü ilə birlikdə çay və tütün də versələr, türklər çox məmnun olurlar.

Hə, yadıma düşür ki, bir gün İstanbulda Osmanlı imperatorluğunun səlahiyyət baxımından üçüncü şəxsi və çox zəngin olan Bostançıbaşının²⁴ ziyarətinə getmişdim. Onun da yeməyi plov və çaydan başqa bir şey deyildi. Bunu qəbul etmək lazımdır ki, ordusunun komandanları yemək məsələsində bu cür pəhrizkar olan layiqli imperator onları rahat idarə edə bilər.

Dutçəkə yetişməmişdən və Kiçik Merian adlanan çayı keçməmişdən qabaq çoxlu sınıq sütunlar və xarabalıqlar gördüm. Bundan sonra şərq istiqamətində hərəkətimiz böyü 40 fərsəxlik bir məsafədə belə xarabalıqlar hər yerdə gözə dəyirdi. Yəqin ki, bu yerlər bir vaxt əhalinin sıx məskunlaşdığı yaşayış yerləri olmuşdur. Xülasə, yunan xətti ilə yazılardan məlum olurdu ki, bu xarabalıqlar qədim dövrə aiddir. Dudçəkdən sonrakı ərazi də ağaclı idi və getdikcə yuxarı qalxırdı. Burada bir neçə çay axırdı. Böyük Bolu şəhərinə çatmazdan qabaq uca ağaclı dağdan keçməli olduq. Bu şəhər qədim Hadrianopolisdir. Mənə dedilər ki, bu ətrafda xarabalıqlar çoxdur. Onlardan biri də bir qəsrin qalıqlarıdır. Lakin gecə ora çadığımızdan və səhər tezdən yola düşdüyümüzdən mən o qəsri görə bilmədim.

Türkiyənin yeni sistemi. Şəhərin kənarında yeni tikilmiş səliqəli və çox böyük bir bina gördüm. O, “yeni üsul”un əsgərxanası idi. Avropa qaydası təlim görmüş və silahlanmış əsgərlərə yeni üsul adı vermişdilər. Sultan Səlim çalışırdı ki, türk ordusunu Avropa qaydası silahlandırısın və təlim versin. Ancaq yeniçərilər bundan narazı idilər.

²⁴ Bostançıbaşı-yeniçərlərin baş komandanı

Bu ərəzidə yüksək Koroğlu dağından keçdik. Dağın hər iki tərəfində tarixi əsərlər gözə dəyirdi. Sonra Cirdə şəhərinin adı ilə adlanan çayın dərəsinə daxil olduq. Bu şəhər qədim Flaviopolisdir.

Yol çox pis və kələ-kötür, daş parçaları ilə dolu, bəzən isə təhlükəli idi. Dəniz səviyyəsindən çox hündür olduğundan, bir gün əvvəl keçdiyimiz ərəzidən fərqli olaraq, burada ağaclar hələ yaşıllaşmamışdılar. Az sonra Həmanlu və Çerkesdən keçdik. Bu iki şəhərdə də qədim tarixi əsərlər çox idi. Çerkesin balı məşhurdur. Bu bal indiyə kimi rast gəldiyim ən dadlı və ətirli baldır. Daha sonra susuz, quru və ot-ələfsiz bir məntəqəyə yetişdik. Ətrafda ağ, zərif və uzun tüklü keçi sürüləri otlayırdı. Əhali onların qayğısına yaxşı qalırdı. Ərazinin quru olmasına baxmayaraq, burada keçilər üçün kifayət qədər təbii ot bitirdi. Qaracıula və Qaracuran adlı iki kənddən keçdik. Bu kəndlərin əhalisi Məhəmməd peyğəmbərin qızı Fatimənin tərəfdarları idilər. Türkiyədə belələrinə əmir²⁵ deyirlər. Yalnız onların yaşıl zolaqlı əmmamə geymək hüququ vardır. “Əmir” şahzadə mənasındadır. Onlar, doğrudan da, şahzadə olmuşlar. Lakin zamanla sayları o qədər artmışdır ki, əvvəlki əhəmiyyət və qüdrətlərini itirmişlər. Osmanlı imperatorluğunda hətta hamballıq edən əmirlərə rast gələ bilərsiniz. Onlar ağ ipəkdən çox zərif və gözəl paltar hazırlayı, rəngarəng ipəkdən hər cür parça toxuyurlar. Onlar öz üstünlüklərindən çox məğrur görünürlər. Ancaq bu məğrurluq bəzən dilənçilik etmələrinə mane olmur. Biz səfərimizi davam etdirməkdən qabaq onlara sədəqə verməli olduq.

Türkiyədə dilənçilik məsələsi. Yalnız Türkiyədə belə bir hal mövcuddur ki, yarım saat əvvəl mənə yuxarıdan aşağı və xor baxan biri, sonradan məndən bir quruş artıq sədəqə qopartmaqdan ötrü mənə yarım saat yalvarar.

Qeyd etməliyəm ki, Türkiyədə yolçular həmişə yanlarında bir kisə xırda pul saxlamalıdırlar ki, yola düşməmişdən qabaq camaata paylasınlar. Bəzən bu məcburi olur və xırda pulu olmayan əskinas xırdalamaq məcburiyyətində qalır. Əskinasın dəyəri çox bahadır (28 quruş 1 frankdır).

²⁵ Bir çox müsəlman ölkələrində onlara seyid deyilir.

Çobanoğlu. Dureş və Hizarsu adlanan bir çayın dərəsinə endik. Bu məntəqə şahzadə Çobanoğlunun idarəçiliyi altındadır. Şahzadə özü Yozqatda oturur. O, çox güclü olduğundan Türkiyə dövləti və qonşu dövlətlər ondan çəkinirlər. Lazım olanda o, 40 min atlı toplaya bilir. Türkiyənin ən yaxşı atları onun ilxısındadır. Buradakı çaparxanalar çox səliqəsiz idi. Bizim istirahət etməyə vaxtımız yoxdu. Ona görə də sənə bu regionun vəziyyətindən deyil, keçirdiyim narahatlıq və yorğunluqlarımdan bəhs edəcəm.

Türklərin marağı. Mənim narahatçılıqlarımın səbəblərindən biri türklərin marağı idi. Çaparxanalara yetişib at gözləyəndə, ya da at olmayanda istirahət etmək, yaxud da ərazi haqqında məlumat toplamaq əvəzinə ətrafıma toplaşan türklərin suallarına cavab verməli olurdum. Hər şeydən əvvəl, mənim geyimim onlara maraqlı gəlirdi, çünki məndən əvvəl bu yerlərə gəlmiş avropalılar yerli libaslar geymişlər. Mənim üçkünc papağım da onlarda maraq doğururdu. Bəzi türklər elə təsəvvür edirdilər ki, o, mənim bədənimin bir parçasıdır. Avropa geyimi türklərin hündür və geniş geyimi ilə müqayisədə qısa, sadə və yoxsul görünürdü. Çox zaman türklər məndən onlara tibbi yardım göstərməyimi xahiş edirdilər. Onlar inanmırdılar ki, mən təbib deyil, sırayı hərbiçiyəm və tibbdən başım çıxmır. Ona görə də yanımda şəfa verməyən, eləcə də zərərsiz sadə dərmanlar saxlamalı olurdum.

Rastlaşdığım xəstələrin əksəriyyətinin ya gözü ağrıyır, ya da boğaz ağrısından əziyyət çəkirdilər. Bu xəstəliklərin səbəbi alkoqollu içkilər idi. Çünki alkoqolun təsirindən qızışır, soyuğa məhəl qoymur və soyuqdəyməyə məruz qalırdılar. Müsəlmanların çoxu dinin alkoqola qadağa qoymasına riayət etmir, hətta bu işdə ifratçılıq edirlər. Belə görünür ki, onlar alkoqollu içki içməkdən daha çox məstlikdən zövq alırdılar. Türklərin bünyəsi güclüdür; onlar şərabla arağı qarışdırıb içir və hesab edirlər ki, bu qarışıq elə də təsirli deyildir.

Mustafa ağanın hörmətsizliyi. Bu arada tatarın qardaşı Mustafa ağanın nəzakətsizliyi və təkəbbüründən bezdim. Razılaşmamız belə idi ki, o, səfər xərclərini özü çəksin, ancaq bizə kömək etsin və mənim qulluğumda dursun. Ancaq o, nəinki bizə kö-

mək etmir, əksinə, bütün xərclərini mənim üstümə yıxırdı. Bundan əlavə, hər zaman mənə təhqir edir və narazı olurdu. O, gündə 3 dəfə bizi dayanmağa məcbur edirdi ki, namaz qılsın. Yeməyi birinci ona verməli idilər, ən yaxşı ata o, minməli idi. Onu uzaqlaşdırmağa nə qədər çalışsam da, hər dəfə tatar xahiş edirdi ki, fikrimdən vaz keçim və söz verirdi ki, onun xərcini ödəyəcək və ona zəmin olacaqdır. Ancaq qardaşı axıra kimi mənə xərcimlə səfər etdi və rəftarını da dəyişmədi. Mən isə tatarı narazı sala bilməzdim, çünki təhlükəsizliyimiz ona bağlı idi. Dəfələrlə göstəriş verəndə ki, yeməyi birinci mənə versinlər, ya da Mustafanın seçdiyi ata minirdim, aramızda mübahisə düşürdü. Bu zaman onun kin və küdurətlə parlayan sönük gözləri mənə təhdid edir, nifrən yağdırır və deyirdi ki, sən mənə əmmaməmə lazımı hörmət qoymayan aşağılıq bir xristiansan.

Tatar mümkün qədər qardaşının axmaqlılıqlarını bərtərəf etməyə çalışsa da, mən çox əzab çəkirdim.

Mən, mehtərlərin plovuna qanə olmur, yumurta və qəhvə ilə aclığımı rəf edirdim. Bəzən onları mənə yeməyimi ayrıca verməyə vadar edəndə mənə elə gəlirdi ki, düyü dadlıdır, ancaq o, həmişə çox yağlı olurdu. Daha kasıb və quraqlıq yerlərdə plovu düyü yerinə buğdadan bişirirdilər. O, çox xoşagəlməz olurdu. Hər yerdə satış üçün qoz və baldan bir cür şirniyyat hazırlayırdılar, lakin mən bu şirnidən az istifadə edirdim. Müsəlmanlar mənə yarıbışıq yumurta yeməyimə təəccüb edirdilər.

İstanbuldan çıxandan sonra ancaq Ərzurumda şərab və araq tapa bildim. Yol boyu çoxlu üzümlüklərdən keçsəm də, Məhəmməd peyğəmbər spirtli içkiləri qadağan etdiyinə görə heç yerdə şərab və araq istehsal edilmirdi. Mən şərab və araq almaqdan ötrü bir erməni, ya da yəhudi tapmalı idim. Lakin yollarda az dayanığma görə belə bir fürsətim olmamışdı.

Buradan Tosiana qədər yol Yerizarsu dərəsindən keçirdi. Biz gecə vaxtı yol getsək də, cır güllərin və qönçələrin rayihəsi və bülbüllərin nəğməsi çox ürəkoxşayan idi.

Tosiandan sonra 80 fərsəxlikdəki Sinop yolunu bir tərəfdə qoyub Qızıl İrmağın qovuşduğu yerdə sürətli və təhlükəli Yerizarsuyu keçdik və qədim Helis çayının dərəsinə girdik. Dərənin

sol tərəfindən keçib Adiamsah kəndinə çatdıq. Gecəni bu kənddə keçirdik. Yol boyu Sanca giləsləri kimi ağ giləslər bol idi. Sonrakı gün Qızıl İrmaq çayını keçdik. Burada diqqəti cəlb edən qəribə şiş qayalı dağlar vardı. Onlar uzaqdan dağın ətəklərində salınmış əzəmətli imarətlərə bənzəyirdilər. Mən güman edirdim ki, onlar qara daşın bir növü idilər, lakin buna tam əmin deyiləm. Gözəl daş körpüdən keçdik və balaca Osmancıq kəndinə çatdıq. Bu kənd bir zirvənin başında salınmış qədim qala idi. O, qədimdə Pimolisəray adlanmışdır. Burada bol üzüm yetişir; bir avəkinin²⁶ qiyməti 4 paradır. Qışda isə üzümün qiyməti 1, ya iki para²⁷ olur.

Mersovan. Az sonra Mersovana yetişdik. Bu regionda ətraf mədənlərdən çıxarılan mis və dəmirdən böyük və kiçik əşyalar istehsal olunur. Həm də burada ip parçaların toxunması rəvacdır. Bu düzənlik nisbətən hündürdə yerləşir. Belə görünür ki, bir zaman burada bir göl olmuşdur, çünki düzənlik nisbətən hamardır. Onun ətrafında qısa təpələr mövcuddur. İndi də onların bəzilərinə bataqlıq var. Qumsal bir təpədən keçəndən sonra tezliklə çox məhsuldar bir dərəyə daxil olduq. O, Mersindən aşağıda yerləşirdi. Onda yaxşı əkin sahələri, oxlu tut ağacları və üzümlüklər vardı. Strabonun vətəni olan Amasiya bu dərədə yerləşmişdi.

Qədimdə İris adı ilə məşhur olmuş çaya türklər İçil İrmaq və Tokat İrmaq deyirlər. Onlar birləşərək Qızıl İrmaq çayını əmələ gətirir və Samsun körfəzində dənizə tökülürlər. Bu məntəqədə ipək parça toxunur və emal olunur. Onu xaricdən də gətirirlər. Çayın sol sahilində tək bir hündür dağ zirvəsi mövcuddur. Onun üzərində qədim bir qəsrin qalıqları gözə dəyir. Bu zirvənin döşlərində çoxsaylı mağaralar qazılmışdır. Onlardan bəziləri məqbərə, bəziləri monastr idilər.

Amasiyanın paşası ilə görüşmədim. Çünki burada atları dəyişmək üçün qısa bir müddətə dayandıq. Daha sonra ayın 19-da cənub-şərqdə yerləşən Tokata tərəf yola düşdük.

Tokat. Tokatın ətrafındakı səfalı bağlarla dərədən çıxıb Bazi məntəqəsinə daxil olduq. Burada balaca bir çay axırdı. Onun bir

²⁶ Avək-1,5 kq-a bərabər çəki vahidi olmuşdur.

²⁷ Para-xırda pul, sikkənin yüzdə biri

tərəfində daşdan bir imarət tikilmişdi. İmarətin gözəl tağları və çatlamış sütunları vardı. Belə məlum olurdu ki, imarət çox qədimdir. Sonra çox ürəkaçan ağaclı dağlardan keçdik. Müxtəlif sumax daşlarından olan şəffaf dağ zirvələri qırmızı və yaşıl rənglərə çalır. Bir müddətdən sonra Tokat İrmaq çayının dərəsinə daxil olduq. Bu ərazidə çayın sağ sahilində uca bir zirvənin başında qədim bir qalanın xarabalıqları görünürdü. Onun cənub-qərbində Torxal kəndi yerləşirdi. O, qədim Sebastopolisin ərazisində inşa olunmuşdu. Ətrafda çoxlu qədim binaların qalıqları vardı. Əhali öz yeni evlərinin kiçik eyvanlarını qədim sütun parçaları ilə bərkətmişdilər.

Tavan. Buradakı evlərin üstünü saman qarışıq gillə suvamışdılar. Biz atlarımızı dəyişərkən güclü yağış yağır və evlərin üstündən gil qarışıq sular axırdı. Tokata çatmamışdan qabaq böyük çətinliklə İris çayının üstündən keçdik. Çünki çayın dərin olmasına və sürətli axmasına baxmayaraq, üstündə körpü yox idi. Tokat şəhəri dərənin şimal tərəfində salınmışdır. Onunla İris çayının sol sahilini arasında bir fərsəx məsafə var. Tokatda təqribən üç min ev mövcuddur. Şəhər Sivas, Amasiya, Hələb və Esmirna yollarının qovşağında yerləşir. Onun əsas ticarət malları quru meyvə, Gümüşxanə və Kastamonun mədən məhsullarıdır. Bir qrup erməni və yunan burada məşhur şərab istehsal edir. Ancaq bizim onun dadına baxmağa macalımız olmadı.

Tokatdan çıxandan sonra çayın sağ sahilindən ötüb bir daha çayı keçməyə məcbur olduq. Sonra dərəli-təpəli və ağaclı bir məntəqəyə yetişdik. Burada İrisə tökülən başqa bir çay axırdı. Çay keçdiyi hər məntəqədə Kiyakib İrmaq, Kölə Hisarsu, Niksərsu, Çifliksu kimi yerli adla adlanırdı. Bu çayın üzərindən keçdik, gözəl Niksər və ya Nousezarə şəhərinə çatdıq. Şəhər çox mənərəli idi. O, iki dərənin birləşdiyi yerdə yerləşirdi. Şəhərin qədim qala qalıqları və divarları uca bir sıldırımın üstündə qalmaqda davam edirdi. Şəhərin bir hissəsi hasarlı idi. Başqa bir tərəfdə isə evlər bir-birindən aralı tikilmişdi. Evlərin ətrafında gözəl ağaclar əkilmişdi.

Niksərdən keçəndən sonra ağaclı, hündür dağlıq əraziyə girdik, dağların bəzi yerlərində hələ də qar vardı. Bəzi yerlərdə torpağın rəngi qırmızıya çalırdı. Arxlar qırmızı rəngli gili yuyub çaya axıdurdılar. Bu səbəbdən də çayın rəngi qırmızı olmuşdu. Kölə Hisar çayı qədim Kolonia şəhərinin yerləşdiyi dərənin aşağısında yerləşirdi. Qədim qalanın qalıqları bir təpənin üstündə kəllə qəndə bənzər bir şəkildə hələ də qalmaqdadır.

Bu hissədə yol bir dərənin yatağından keçirdi. Buradakı eniş-yoxuş çox təhlükəli və qorxulu idi. Uçurumlu dar yoldan keçirdik, bir anda sağa tərəf qaydım; burada qum yumşaq idi. Biz Qara Hisara çatdıq. Buranın əhalisinin çoxu yunan və ermənidir. Burada da qədim bir qəsrin qalıqları gözə dəyir. Bu şəhər Limanlu çayının sağ tərəfində yerləşir. Limanlu Kiyakib İrmağa tökülür. Bu regionun mənzərələri və şlalələri olduqca gözəldir. Sonra soyuq və hündür bir məntəqəyə yetişdik. Burada çox gözəl sərv ağacları və bir neçə yoxsul daxma vardı. Sonra Kiyakib İrmaq çayının sahilindəki Çiflik kəndinə, daha sonra Tososa yetişdik. Uca dağların yoxuşundan aşandan sonra Böyük Şeytan dərəsinə daxil olduq. Bu dərə təhlükəli idi, çünki kürd yolkəsənlər burada at oynadırdılar. Onlar ətrafdakı dağlarda yaşayır, karvanlara hücum edir, onların nəyi varsa, yağmalayır və dağlarda gizlənirdilər və ərazini viran qoymuşdular. Sonunda Fırat çayının dərəsinə yetişdik.

Fırat çayı. Fırat çayının Ərzurum yaylasından keçən hissəsi Fırat və Menakutum çaylarının qovuşduğu yerdir. Muradçay adlı başqa bir çay onun cənubunda yerləşir. Fırat çayı çox dərin və sürətlidir, ancaq ensizdir. Onun axdığı dərənin kənarı quru və çöllükdür.

Aşqalada atları dəyişdik. Sonra Fıratın qollarından birinin üzərindəki möhkəm daş körpüdən keçdik və Ərzurum düzünə yetişdik. Qarşımıza Elya kəndi çıxdı. Qədimdə ona Elegiya deyirmişlər. Onun isti sulu hamamları məşhurdur. Ancaq onların suyundan dada bilmədim, deyilənə görə bu suyun dadı şordur. Ərzurum düzü şüşə səthi kimi hamardır. Burada çox yaxşı əkin olur. Əkinlər, isti məntəqələrdə olduğu kimi, buğda və arpadan ibarətdir. Burada heç bir meyvə yetişmir.

Ərzurum. Ayın 26-da Ərzurum şəhərinə daxil olduq. 16 gün müddətində atla 700 fərsəx yol qət etmişdik. Bəzən yaşayış məntəqələri arasındakı məsafə 24 fərsəxdən artıq olurdu. Ancaq əksər hallarda o, 16-17 fərsəx təşkil edirdi. Ancaq yolları sürətlə keçmək mümkün deyildi, çünki müharibə gedirdi və yazışmalar çox idi. Ona görə də çaparxanaların atları tez-tez dəyişdirilirdi və onların hamısı yorğun görünürdülər.

Ərzurum qədim şəhər hesab olunur. Türklər ona türk ab-havası əlavə etmişlər. Mənə dedilər ki, bu şəhərdə 50 min müsəlman, 5 min erməni, 5 yüz yunan, 150 xristian katolik yaşayır.

Ərzurum şəhəri yaxşı salınmışdır. Burada hava soyuq olduğundan və ağac az tapıldığından insanlar mağaraya oxşar kəşif və iyli zirzəmilərdə yaşayır. Yemək bişirmək və yandırmaq üçün kərmədən²⁸ istifadə edirlər. Bu, onların evlərinin və yeməklərinin qoxusunu pis və dözülməz edir. Ərzurumda taun xəstəliyi çox yayılmışdır, ancaq regionun havasının saflığı bu xəstəliyin çox zərərli olmasının qarşısını alır, onun təsirini neytrallaşdırır.

İrənin xarici ticarəti Ərzurum yolu ilə həyata keçirilir. Yerli xalq bu ticarətdən çox faydalanır. Ticarət daha çox məhəlli xarakter daşıyır və sərhəd şəhərlərində həyata keçirilir. Kastamonu və Gümüşxanadakı mədənlər hesabına burada dəmirçilik, poladəritmə yayılmışdır və yəhər istehsalı rəvacdır. Ərzurumda kətan parça da istehsal olunur.

Ərzurumun hakiminin vəzir statusu var. Yusif Paşa cənabları bu yaxınlarda Ərzurum hakiminə “Vəziri-əzəm” titulu vermiş, onu Asiyadakı bütün Osmanlı qoşunlarının baş komandanı və Rusiya ilə müharibədə²⁹ komandan təyin etmişdir.

15 gün qabaq o, sərhədə tərəf hərəkət etmişdi. Ona görə də mənə onun vəzifələrini icra edən qəbul etdi və Tomas adlı bir

²⁸ Kərmə-mal-qaranın zibilindən hazırlanan yanacaq vasitəsi

²⁹ 1805-ci ildə serblər türklərə (Osmanlı imperiyasına) qarşı qiyam qaldırdılar. Bu işdə Rusiya onları dəstəklədiyinə görə, Türkiyə-Rusiya müharibəsi başladı. Bu arada Fransa Rusiya ilə müharibə etdiyi üçün Napoleon Türkiyə ilə həmkarlıq etməyə qərara verdi.

erməni vəkilinin mülkündə yerləşdirdi. Tomas, hakimin karguzarı idi. O, məni çox səmimiyyətlə qəbul etdi və gözəl həyətlə bir evdə yerləşdirdi.

Ərzurum hakiminin vəzifələrini icra edənə görüş. Həmin günün sabahısı ayın 27-də məni Ərzurum hakiminin vəzifələrini icra edənə təqdim etdilər. Bir neçə nəfər xüsusi xidmətçi və yeniçərlər dəstəsi xüsusi təşrifatla məni onun yanına götürdülər. Qəbul Paşanın sarayında həyata keçirildi. Saray taxtadan tikilmişdi. Onun daxili çox əzəmətli qızılı və gümüşü saplarla işlənmiş pərdələrlə bəzədilmişdi. Hakimin vəzifələrini icra edənənin adı Əhmədi Becan idi. Məlumatlı bir şəxsə bənzəyirdi. Xüsusən, ruslara qarşı güclü bir düşmən kimi söhbət edirdi. O, dedi ki, əgər istəsəm, məni Yusif Paşanın yanına göndərə bilərəm, lakin bunu məsləhət görmür. Onun sözlərinə görə, qoşunun keçdiyi yoldan getməli olduğuma görə, arxada qalmış əsgərlər təhlükəli ola və bizə əziyyət verə bilərdilər. Və əlavə etdi ki, əgər Paşaya məktub gətirmişəmsə, onu tatarın vasitəsi ilə göndərəcəm, məni isə Bayazid yolu ilə İrana yola salacaqdır. Ancaq mən israr etdim ki, mənə qəti şəkildə əmr edilmişdir ki, mütləq Paşa ilə görüşüm. Ona görə də göstəriş verildi ki, mənə bir neçə at verilsin. Onlar məni Yusif Paşanın qərargahından 30 fərsəz məsafədə yerləşən Qars şəhərinə çatdırmalı idi. Əlbəttə, Ərzurum hakiminin vəzifələrini icra edən Əhmədi Becan Paşa qoşunun keçdiyi ərəzilərdən keçməyin təhlükəli olması məsələsində haqlı idi, çünki, ümumiyyətlə, vəziyyət qarışıq idi.

Qəhvə içib şirniyyat yedikdən, şərbət içib qəlyan çəkdikdən sonra mən Paşadan yola düşməyə icazə istədim. Əhmədi Becan Paşa mənə yaxşı yol arzuladı, ancaq nigaran olduğu üçün başını tavladı. Mən bunu yaxşı əlamət hesab etmədim.

Əhmədi Becanın xidmətçiləri. Qonaqlıq salonundan çıxan kimi bir dəstə xidmətçi mənim ətrafıma toplaşdı, məndən bəxşiş və ənam istədilər. Mən belə düşündüm ki, əgər onlardan birinə bir neçə sikkə versəm, o, onu aralarında bölüşəcəm və məndən əl çəkəcəklər. Ancaq pulu alan aradan çıxdı. Qalanlar ona verdiyim qızılı görəndə daha da hərisləndilər. Zənnimcə, Əhmədi Becan Paşa bu səs-küyü eşitsə də, müdaxilə etmədi. Türk əşrəfləri öz

xidmətçilərinə maaş vermirlər³⁰, ona görə də onlar məcburdurlar ki, ağaları ilə işi olanlardan bəxşiş və hədiyyə almaqla dolansınlar. Ancaq mən hətta ətrafıma yığışan xidmətçilərə bir miqdar sikkə dağıtsam da, onlar məndən əl çəkmədilər. Onlardan bəziləri, o cümlədən, musiqi dəstəsinin başçısı, şərbətçi, qəssabbaşı (qaimməqamın adından mənə bir quzu gətirmişdi) mənə evimə qədər təqib etdilər. Xülasə, mən onların hamısına bəxşiş verməyə məcbur oldum. Həm də qorxurdum ki, digər əsnafların³¹ başçıları da mənə dalımcə gələcəklər. Ona görə də göstəriş verdim ki, evin qapısını bağlasınlar və heç kimi qəbul etmədim.

Ərzurum qadınlarının qəbulu. Bir dəstə ərzurumlu qadın mənə görüşmə gəldikləri üçün qapını açmağa məcbur oldum³². Onların mənəmlə görüşmək tələbini necə qarşılamağa bilərdim? Onlarla görüşsəm də, heç birinin üzünü görmədim. Ancaq bu müddətdə bəzən bir anlığa da olsa, gözəl əndam silueti, ya da fəttan gözlərini görür, mənə xoş səfər arzularını və ruslara qələbədə Yusif Paşaya kömək etməm üçün dualarını eşidirdim.

O gecə Əhmədi Becan Paşanın ticarət məhəlləsinin bazarlarından birini görməyə getdim. Paşanın evi də bu bazarda idi. Vəzir Ərzurumda olanda ticarət işlərinə də vaxt ayırırdı. Onun burada balaca bir həyəti də var idi. Lakin son 2 ildə vaxt tapıb burada 1 gül və bitki də əkə bilməmişdi, çünki bu ərazinin havası çox soyuqdur.

Ərzurumun ətrafına möhkəm hasar çəkmişlər. Onun eni 2 padır³³. Divar çöl tərəfdən 2 qatlıdır. Onun ətrafında dərin xəndək qazılmışdır. Şəhərin şimal hissəsində uca bir yerdə dağın ətəyində kiçik bir qala tikmişlər. O, yeniçərlərin kazarmasıdır.

Ərzurumdan hərəkət. May ayının 28-də axşam Ərzurumdan yola düşdük. Bu dəfə ancaq tatar mənəmlə birlikdə idi. Axır ki, həmişə mənə narahatlıq yaradan Ağa Mustafadan qurtardım. Şəhərdən çıxandan sonra yol nəzərəçarpacaq qədər qumlu idi. 1

³⁰ Bu iddia kökündən yanlışdır (*tərcüməçi*).

³¹ Əsnafların müxtəlif satış və xidmət sahələrində çalışan insanlar

³² Bu iddia da yanlışdır (*tərcüməçi*).

³³ Pa-2 futa bərabər uzunluq ölçüsüdür. 1 fut isə 0,3048 metrdir.

saat yol gedəndən sonra silsilə bir dağın ətəyinə çatdıq. Bu ətək Araz çayını Fırat çayının dərəsindən ayırırdı.

Araz çayı Xəzər dənizinə, Fırat çayı isə Fars körfəzinə tökülür. Bu, onu göstərir ki, Ərzurum çölü dəniz səviyyəsindən nə qədər yüksəkdə yerləşir.

Bizim keçidimiz Araz çayının yatağından başlamışdı. Biz onu az dərin yerindən keçdik və Həsənqalaya yetişdik. Həsənqala qədimdə Teodosiopolis adlanırmış.

Balaca Həsənqala şəhəri Araz çayının sol sahilində tikilmişdir. Yerli əhali bu çayı Həsənqalasu adlandırır. Bir az aşağıda isə ona Araz deyirlər. Şəhərin divarının bir hissəsi onun şərqində yerləşən təpənin üzərində tikilmişdir. Həmin təpənin ən uca hissəsində isə bir qala yerləşir. Onun divarları köhnə təsiri bağışlasa da, özü olduqca qədimdir. Çaparxanada at olmadığından bir müddət burada dincəlməli olduq. Firsətdən istifadə edərək yerli əhalinin çox təriflədiyi isti mineral suda çimdik. Çayın hər iki tərəfində belə çeşmələr çoxdur. Onların suyu bir-birinə bənzərdir. Çayın sağ tərəfində çox gözəl bir hamam tikmişlər. Onun üstü günbəz şəklindədir. Daş pillələrin başında bir hovuz yerləşir. Onun dərinliyi 6 padır. Hovuzun suyu bir az turşməzədir və kükürd iyi verir. Belə məlum olur ki, o, qaynayır, lakin onun hərarəti 30 dərəcədən artıq deyildir. Suyun buxarı zərərli deyildir, ona görə də insan uzun müddət onda çimə bilərdi.

İsti suda yuyunandan sonra özümdə bir yüngüllük hiss etdim, yəni yorğunluğum çıxdı. Biz yenidən yola düşdük, boş ərazidən keçdik; burada nə bir ağac, nə də əkin sahəsi mövcud deyildir. Yol boyu görünən evlər kiçik idi; onlar dəniz sahilindəki qum yığımlarına bənzəyirdi. Evlərin çoxu ağ torpaqdan və torpağın altında tikilmişdi. Onların tavanı günbəz şəkilli idi. Bu yerlərin sakinlərinin çoxu ermənidir. Buradakı türklərin evləri daha yaxşı və səliqəlidir.

Avropa türkləri ilə Asiya türkləri arasındakı fərqlər. Avropada olduğu kimi, burada da insanların geridə qalmasının səbəbi türklərin istibdadıdır. Mən tezliklə avropalı türklərlə asiyalı türklər arasındakı fərqi anladım. Asiya türkləri məğrurdurlar, lakin daha tərbiyəli, rəhimli və fəaldırlar. Asiyadakı türklərin çoxu

əkinçiliklə məşğuldur. Buradakı mülkədarların öz rəiyyətlərinə münasibəti daha yumşaqdır. Ola bilsin ki, türklərin buradakı qəddarlığı ab-havanın (*iqlimin-tərcüməçi*) kəskinliyi və ya ermənilərin çoxluğu ilə bağlıdır. İkinci səbəb türkləri tənbəlliyə və bekarçılığa öyrətmişdir.

Ərzurumdan çıxanda türklərin tənbəlliyini daha çox dərk elədim. O regionda sərv meşələri çoxdur. Lakin əhali tənbəllikdən onlardan yanacaq kimi istifadə etmir, halbuki şəhərdə yanacaq çatışmazlığı vardır. Ona görə də şəhərə gətirilən az miqdarda odun çox baha satılır. Fransada insanlar yaxın məsafədən odun gətirməsəydilər necə yaşaya bilərdilər?

Ərazinin kəndləri türk əsgərlərinin qorxusundan boşaldılmışdı. Türk qoşunu bu ərazidən keçəcəyindən camaat öz kəndlərinə geri dönməmişdi.

Ayın 30-da kələ-kötür bir ərazidən keçib Zivinə çatdıq. Burada suyu şəffaf və şor olan yarı xaraba bir hamam vardı. Böyük Micingird kəndindən keçdik. Burada hələ də yarı xaraba bir kilsənin və yamaclarda qazılmış monastırların qalıqları mövcuddur. Ətrafdakı bütün kəndlər boşdur. Özüm, yol yoldaşlarım üçün bir qədər azuqə və atlar üçün yem əldə etməkdən ötrü məcbur olduq ki, bir qədər cənuba, sonra isə şərqə qayıdaq. Ətrafi sərv ağacları və qəribə şəkilli rəngarəng qayalarlı gözəl bir dərədən üzü yuxarı qalxdıq. Dərədə cürbəcür yabanı güllər və moruq kollarından ibarət çəmənlik vardı. Təəssüflər olsun ki, bu mənzərəni tərək edib təpəyə çıxdıq. Burada bir neçə yeraltı ev qalmışdı. Micingird çarparxanasının rəisi də ora pənah aparmışdı. Xoşbəxtlikdən, o, bizim yorğun atlarımızı dəyişə bildi.

Kürdlərlə qarşılaşmamız. Qüruba yaxın yenidən yola çıxdıq. Hava yavaş-yavaş qaralırdı. Hər tərəfdən kürd qoşunlarının ocaqlarının tüstüsü gözə dəyirdi. Onlar türk ordusuna birləşmək üçün gedirdilər. Tatarın rəngi qaçmışdı. O, dua edir, eyni zamanda, silahını hazırlayırdı. Mən də ətrafimdakıları hazır vəziyyətə gətirdim. Kürdlər bizi görən kimi nərə çəkərək bizə tərəf atəş açmağa başladılar. Güllələr qulağımızın dibindən keçirdi. Biz əlacsız qalıb sürətimizi artırdıq və kürdlər otlamaqda olan atlarını yə-

hərləməyə macal tapmamış aradan çıxdıq. Bütün gecəni at sürdük. Allahdan idi ki, bizi qovalayan və bizə atəş açan kürdlərdən sağ-salamat qurtardıq.

Ayın 31-də yaşayış məntəqələrinə yetişdik. Burada qoşundan əsər-ələmət yox idi. Karsadanda çaparxanada at tapdıq. Yorğunluq və nigarançılıqdan ölsək də, birtəhər özümüzü Qarsa çatdırdıq. Ancaq eşitdim ki, Yusif Paşa həmin gün Qarsdan hərəkət edəcəkdir. Ona görə də təcili ondan görüş icazəsi almağa girişdim.

Yusif Paşa. Yusif Paşa fransızlarla döyüşdə məğlub bir komandan olmuş, Hilyopolisdən qaçarkən əmmaməsini unutmuşdu. 60-70 yaşlarında olan bu qoca, yəqin ki, gözlərindən birini itirmiş yeganə komandan idi ki, hələ də hərbi xidmətini davam etdirirdi.

Bir gün o, bir neçə qulamı ilə birlikdə nizə atmaqla məşğul imiş. Bu zaman qulamlarından birinin nizəsi onun gözünə girmiş və onu kor etmişdi. Paşa adamlarından birinə əmr verir ki, onu kor edən biçarə qulama bir qədər pul versin və həmin qulamanın bir daha onun yanına gəlməsini qadağan etsin. Bu, hadisə Paşanın necə şərəfli bir şəxs olduğunu aydın göstərir. Çünki müsəlmanların müstəbid və hikkəli əxlaqı ilə tanış olan hər bir şəxs, daha çox xristianların əxlaqi davranışlarına bənzəyən bu hadisəyə təəccüb edəcəkdir³⁴. Paşaya “Kor” ləqəbi vermişlər. Türkiyədə insanlar məsxərəçi ləqəblərə adət etmişlər. Onlar bunu hörmətsizlik kimi dəyərləndirmirlər.

General Sebastianinin məktubunu Paşaya çatdırandan sonra o, İrəvan sərdarı tərəfindən göndərilmiş bir iranlıni çağırıldı və ona göstəriş verdi ki, məni mühafizə və sərdarının yanına müşayiət etsin. Və əlavə bildirdi ki, mənim başıma bir iş gəlsə, o, məsuliyyət daşıyacaqdır. Paşa məni qəhvə, qənd yerinə mürəbbə və qəlyana qonaq edəndən sonra çıxmağıma icazə verdi. Onun yanından çıxandan sonra məni və həmrahımı kiçik və qaranlıq bir otağa apardılar. Bir müddət orada saxladılar. Yavaş-yavaş nigaran olur

³⁴ Fikir tamamilə yanlışdır. Çünki bəşərin ən son dini olan İslamda bütün digər məsələlər kimi, əxlaqi dəyər və davranışlar da ən mükəmməl bir şəkildə tənzimlənir.

və düşünürdüm ki, qəsdə uğradıq. Lakin bir müddətdən sonra Paşanın adamlarından biri yanıma gəldi və mənə hər biri 100 para olan təqribən 50 sikkə verdi. Mən o pulu yoldaşlarım arasında bölüşdürdüm. Türklər mənim bu hərəkətimə təəccüb etdilər. Ancaq həmin puldan Paşanın xidmətçilərinə də verəndə mənim səxavətimi çox təriflədilər.

Bu gün səhər Yusif Paşa öz ordusu ilə hərəkət etdi. Onun ordusunun atları və nizam-intizamı diqqətəlayiq idi. Ancaq təbil və şeypurlarla çalınan hərbi musiqi ahəngsiz icra olunurdu. O, ritmsiz idi və qulaqları cingildədirdi. Paşanın qərargahında bir neçə arabanın üzərində yürüşlərin birində məğlub olmuş rus əsgərlərinin kəsilmiş başları qalaqlanmışdı. Vəzir onları Ərzurum yolu ilə İstanbula göndərirdi.

Məni Paşanın sərrafı və bankirinin malikanəsində yerləşdirmişdilər. Burada çox rahat idim. Ancaq ev sahibi, Paşa ilə birlikdə hərəkət etdiyindən məni bir nəfər erməniyə tapşırırmışdılar. Ancaq o, özünün çarəsizliyindən o qədər gileyləndi ki, mən bütün yaşayış və səfər məsrəflərimi özüm hazırlamağa məcbur oldum.

Belə qərara gəldim ki, sabah İrana tərəf hərəkət edək. Burada stol və stul olmadığına görə, məktubu yerdə oturub yazıram. Onu tatarın vasitəsi ilə İstanbula göndərəcəm və ümid edirəm ki, o, Sizə yetişəcəkdir. Və Siz bu bədbəxt “Şərqli”nin səfərindən məlumatlı olacaqsınız. Səfərə böyük ümidlər bəsləyirdim, ancaq indi öz səhvimi başa düşürəm.

III FƏSİL

TƏBRİZ, 31 İYUN 1807

Əziz dostum, Fətəli şahın imperiya ordusuna tərəf səfərimi yazmaqdan qabaq Sizə son günlər yaşadığlarımı çatdırmaq istəyirəm.

İran torpağına ayaq basanda artıq səfərim daha az dözülməz hala gəlmişdir. Çünki burada hər kəs mənə qarşı nəzakət və ehtiramla münasibət bəsləyir. Əlbəttə, bunların hamısı zahiridir, səmimi deyil. Buna baxmayaraq, hələlik bezdirici deyildir. Əksinə, bu, məni əyləndirir.

Qarsdan hərəkət. Səfərimin bu hissəsini Qarsdan başlayıram. İyun ayının 2-də yola düşdüm. İran əyanlarından biri olan Bağır bəy mənim qonaqçım olaraq təyin olunmuşdur. O, İrəvana qədər bütün yol boyu məni müşayiət edib qonaq etməli, məni yeyəcək və qalacaq yerlə təmin etməli idi. O, özü ilə 12 xidmətçi və lazımı çoxlu əşyalar götürmüşdü. Yusif Paşa da öz ehtiramını bildirməkdən ötrü mənim ixtiyarıma bir nəfər tatar vermişdi. O, mənim xidmətimdə olmalı və mənim İrana girməyimi ona xəbər verməli idi. Paşa bununla iranlılara bildirmək istəyirdi ki, Fransa zabitlərinə nə dərəcədə ehtiram göstərir. Əlbəttə, bu mövzu elə də əhəmiyyət kəsb etmir. Çünki iranlılar xüsusi ezamiyyətdə olan qərbli siyasi zabitə-mənə “Elçi bəy” deyə müraciət edirlər. Burada səfirlərə belə xitab olunur. Ancaq mən çalışıram ki, onlar mənə “Bəyzadə” kimi müraciət etsinlər. Çünki belə müraciət daha əhəmiyyətsizdir. O, diqqəti şəxsən tutduğu vəzifəsinə yönəltmir.

Qarsdan çıxandan sonra dərə-təpəli və daşlı bir düzdən-çəmənlikdən keçdik. Bəzən kiçik və xaraba daxmalara rast gəlirdik. Onlardan bəziləri tamamilə uçmuşdu. Bu ərazinin sakinləri iranlıdılar. Ancaq Osmanlının hakimiyyəti altında yaşayırlar. Buna baxmayaraq, onlar öz geyim, məzhəb və mədəniyyətlərini qoruyub saxlamışlar. Hətta onların ən yoxsul insanlarında belə bunu müşahidə etmək mümkündür.

İranlıların süvariliyi. Bir köçəri kürd düşərgəsinin yanından keçdik. Bu insanların hamısı təhlükəli deyildir. Çünki iranlılardan qorxurlar. Bundan başqa, mənim yol yoldaşlarım hamısı silahlı idilər. Həm də qonaqçımın bütün xidmətçiləri çox yaxşı atlara minmişdilər. Onlar yol boyu atları sürətlə çapırdılar. İranlı süvarilər düşmənləri arxada qoyanda qədim partlar kimi onlara ox atırlar. İranlılar düşmənlə yaxın məsafədə at üstündə bellərini əyir, uzaqlaşanda isə bellərini dikəldirlər. Ona görə də onlar düşməndən uzaqlaşanda düşmənlər onlara ox atmağa başlayırlar. İranlı süvari hərbi belə döyüşür: çaparaq düşməne yaxınlaşır, sonra daha iti sürətlə geri döner. Geri döndə tüfəng və ya oxla düşməni hədəf alır. Bu səhnə çox görməlidir. Bu arada atların qaçış məsafəsi inanılmazdır. Onlar çox dözümlüdürlər, çünki bütün günü bir an belə istirahət etmirlər.

Yolumuzun sol tərəfində yerləşən Ani kəndindən keçdik. Turnefort³⁵ yazmışdır ki, bu ərazidə çoxlu sayda qədim abidələr vardır. Gecəni Osmanlı hakimiyyəti altında olan bir iranlı kəndində keçirdik. Kənd əhalisinin hamısı cır-cındır paltarlar geymişdi. Belə məlum olurdu ki, onlar cındır paltar geyməklə öz sərvətlərini gizli saxlamaq istəyirdilər. Ancaq bir türk kimi öz gücünü göstərmək istəyən tatar bir neçə şallaq vurmaqla kənddəki ən yaxşı azuqəni bizə topladı. Mən bu zülmüm qarşısını alsaydım və həmin azuqəni öz pulumla əldə etsəydim, heç şübhəsiz ki, tatar verdiyim pulları onların əllərindən alar və cibinə qoyardı.

İran-Türkiyə sərhədi. Həmin günün sabahısı cənub istiqamətinə yola düşdük və iranlıların Arpaçay adlandırdıqları Arpasu çayından kedik.

Bu çayın suyu Araz çayına tökülür. O, dərin bir dərə ilə axır. Çayın suyu elə sürətlə axır ki, iri daşları özü ilə sürükləyir və bu çaydan keçmək təhlükəlidir. Çayın o biri tərəfindəki enişli-yoxuşlu düzənlik təbii dəmir parçaları ilə örtülmüşdü. Bura Osmanlı-İran sərhədi idi. Burada sərhəd döyüşlərinin qarşısının alınması üçün heç bir əkin aparılmır və kimsə yaşamır. Bu ölkələrin xalq-

³⁵ Turnefort (1656-1708)-tanınmış fransız botaniki

ları bir-birinə nifrət edir və xor baxırlar. Onlar həm də bir-birindən qorxurlar. Türklər deyirlər ki, cəhənnəmə getmələri üçün yəhudilərin ruhu iranlıların ruhuna səvar olacaqdır. Eyni şeyi iranlılar da türklər üçün deyirlər. Məlum deyildir ki, bu iki millətdən hansı bu məsələni yaratmışdır. Bağır bəyi əvvəllər Yusif Paşaya ehtiram qoyan və onu böyük sayan kimi görmüşdüm. O, yolda qarşılaşdığımız müsəlmanlara qarşı da alçaqkөнüllülük nümayiş etdirirdi. Ancaq İran sərhədinə çatandan sonra o, türkləri yamanlamağa, onlara qarşı təhqiramiz sözlər söyləməyə başladı. Onların hər şeyini-xalqını, heyvanlarını, əşyalarını, məhsullarını, ordusunu, müharibəyə dair fitvalarını və s-ni yamanladı və məni inandırmağa çalışdı ki, İranda daha rahat və xoş bir həyat sürəcəm. Bağır bəy deyirdi ki, ruslar hətta iranlılara tərəf baxmağa belə cürət etmirlər. Bu zamandan etibarən mən iranlıların nə qədər yekə-yekə danışan, sözbaz və yalançı olduqlarını anladım³⁶.

İran kəndləri. Düzənlikdən keçəndən sonra alçaq bir səhraya yetişdik. Onun səviyyəsi 30 təvaz³⁷ aşağı idi. Burada Çarriyar (*ola bilsin ki, Şəhriyar-tərcüməçi*) adlı kənd vardı. Onun ətrafına kərpicdən divar çəkilmişdi. Divarlarda bir neçə bürc tikilmişdi. Bu kənddə hərbi hissə yerləşirdi.

İran kəndlərinin çoxu hasar içərisindədir və gecələr onların qapıları bağlanır. Bu regionun karvansaraları daha çox dağıntıya məruz qalmışdır. Onların təmiri heç kimin yadına düşmür, çünki buralardakı qanlı toqquşmalar ticarətin zəifləməsinə və müsafirlərin- müştərilərin azalmasına səbəb olmuşdur.

Ruslar 1805-ci ildə İrəvanı işğal edəndə türklər bu ordugahı qurmuş və ruslar onu ələ keçirə bilməmişdilər. Türklər mühasirədə çox şücaətli və dəyanətli idirlər.

Bu kənddən Araz çayına qədər olan məsafə 4 fərsəxdir. Mənə dedilər ki, içdiyimiz su çaydandır. Təəccüblü idi ki, kəndi su qaynağından belə uzaq bir məsafədə salmışdılar; ətrafda nə bir çeşmə, nə də bir ağac gözə dəymirdi.

³⁶ Göründüyü kimi, A.Benton türklərə bəslədiyi patoloji nifrəti eynilə iranlılara da (əslində bütün müsəlman dünyasına) bəsləmişdir.

³⁷ Təvaz (touse)- 10, 949 metrə bərabər olan qədim fransız uzunluq vahididir.

Nuhun gəmisi. Sabahısı bu iki çölü bir-birindən ayıran dağın ayağından keçdik. Burada yaxşı otlaqlar, pambıq, taxıl və güllük sahələri ərazinin abadlığından xəbər verirdi. Şimaldakı Sirus, qərbdəki Fırat, cənubdakı Araz, şərqdəki Arpaçay bu yerləri sulu edirdi. Ona görə də dini təfsirçilər cənnət bağının bu regionda yerləşməsinə güman edirlər. Hər halda buralar nə zamansa cənnətə bənzəmişsə, hazırda çoxlu dəyişikliyə uğramışdır. Ərazinin relyefi hamardır. Burada ətrafında ağaclar görünən dibi çirkli göl və gölməçələr mövcuddur. Ona görə də buranı heç cür yer üzünün behiştə adlandırmaq olmaz. Bu kənddə Üçkilsə adlı bir monastır var. O, erməni keşişinin iqamətgahıdır. Ermənilər onu Üç müəzzin də adlandırırlar. Deyilənə görə Nuh peyğəmbər Ağrı dağına qalxanda ilk üzüm kolunu burada əkməmişdir. İnsanlar üzüm kollarını mənə göstərirdilər. Şübhəsiz ki, çox qədim zamanlarda bu çölün bir hissəsi suyun altında olmuşdur. Bunu sübut edən onu uca səhradan ayıran və boyhaboy əhatə edən silsilə təpələrdi. Bu çöl Ağrı dağı ilə Araz çayı arasında yerləşir. Araz çayı məşhur Ağrıdağ dağının ayağından axır. Zənnimcə, bu dağ çölün səviyyəsindən 16 təvaz hündürdə yerləşir. Çölün səviyyəsi isə dəniz səviyyəsindən təqribən 300-400 metr yüksəkdədir. Ona görə də Ağrıdağın səviyyəsi dəniz səviyyəsindən təxminən 1900-2000 təvaz yuxarıdadır. Onun başının dördü bir hissəsi həmişə qarla örtülü olur. Bu dağın aşağı hissələri yumşaq qumdur. O, olduqca qədim və parçalanmış kimi görünür. Çünki dağın bir çox zirvələri aşınmış və quma çevrilmişdir. Ermənilər və monastırın sakinləri bu dağ haqqında əfsanəvi nağıllar danışmaqla sübut etməyə çalışırlar ki, Nuhun gəmisi bu ərazidə torpağa oturmuşdur. Onlar iddia edirlər ki, Nuhun gəmisinin qalıqları onlardır. Ancaq onları görməkdən ötrü saatlarla keşişlə müzakirələr aparılmalıdır. Əlbəttə, mənim bunun üçün kifayət qədər vaxtım yox idi. Ərəblərin iddialarına görə isə, Nuhun gəmisi Beynül-nəhrdə Diyarbəkərdəki bir dağda torpağa oturmuşdur. Bəziləri isə belə hesab edir ki, adıgedən gəmi Ərəbistanda Dəclə və Fars körfəzinin arasında yerə oturmuşdur. Orada indi də Nuh yeri adlı bir məkan mövcuddur. Yəqin ki, bu müəmma heç vaxt açılmayacaqdır. Xüsusən, ermənilərin, guya, Nuhun gəmisinin daşlaşması fikri heç zaman təsbit

edilməyəcək. Çünki heç kim cürət edib bu dağın başına qalxmamışdır. Dağın başına qalxmaq çətin görünür, çünki onun başı olduqca girintili-çıxıntılıdır. Hər halda bu cür informasiyaların maraqlanan yolçular tərəfindən araşdırılması çətindir. Yerli əhali bu işə başlamalı və yol göstərməlidir.

Turnefort yazır ki, bu regionda dağa dırmanan, onun digər təhlükələrindən savayı burada onlarla bəbir görmüşdür. Lakin mən onun sözlərinə etibar etmirəm. Çünki bu ərəzidə yaşayan və Ağrı dağının ətəklərində heyvan otaranlardan bu cür vəhşi heyvanların onların sürülərinə hücumu barədə heç nə eşitməmişəm. Mən İranda da Ağrı dağında bəbir olması barədə bir söhbət eşitmədim. Ancaq Xorasanın şərq sərhəddində Aral gölünün yaxınlığında bəbir vardır.

Üç kilsə. Bu yer çox müqəddəsdir. İki il qabaq onun xüsusi cəlalı və təm-tərağı olmuşdur. Lakin rus hücumu³⁸ ona çox zərər yetirmiş və bərbad hala salmışdır. Ruslar buradakı əhaliyə o qədər zülm etmişlər ki, mindən artıq ailə tar-mar edilmişdir. Bundan başqa, onlar monastrın kitabxanasını da dağıtmış, onun çapxanasının həriflərini ərıtmiş, onlardan patron düzəltmişlər. Rusların bu hərəkəti heyrət doğurur, çünki ermənilər rusların fədailəridirlər; onlar İran hökumətindənsə, rusların hakimiyyətini üstün tuturlar. Əslində, rusların ermənilərə nifrəti ondan qaynaqlanır ki, onlar ermənilərin xain olduqlarını bilirlər.

1804-cü ildə İran şahı Davud adlı keşişi vəzifəsindən azad etdi və onun yerinə Daniel adlı birisini təyin elədi. İndi də Daniel bu vəzifəsindədir. Ancaq erməni qanunlarına görə o, üç nəfərin içindən seçilməyinə və şah tərəfindən təyin olunmasına baxmayaraq, ermənilər onu bu vəzifəyə uyğun hesab etmirlər.

Məni keşiş Danielə təqdim etdilər. O, qısa boylu və adi geyimli bir keşiş idi; bənövşəyi haşiyəli qara cübbə geymişdi. Qara papağı çox çirkli və kəşif görünürdü. Məndən yersiz suallar soruşdu, məni araq və meyvəyə qonaq etdi. Ordakı ruhanilərin heç

³⁸ 1805-ci ildə İran Rusiya ilə müharibədə Gəncə şəhərini əldən vermişdir. Rus qoşunları Üç kilsəni də ələ keçirmiş və İrəvanı mühasirə etmişdir. Lakin Abbas Mirzənin ordusu rusları geri çəkilməyə məcbur etmişdir.

biri nə latın, nə də yunan dillərini bilmirdi; yalnız bir müddət Rusiyada yaşamış Utis adlı bir keşiş mənim bir neçə kəlmə rus sözü bilən bir xidmətçimlə rusca danışmağa səy edirdi.

Monastrdakı əsas kilsəni mənə göstərdilər. O, monastrın ortasında yerləşirdi. Keşiş Utis deyirdi ki, bu kilsənin layihəsini Allah, onların hamisi Sant Jorj³⁹ vasitəsi ilə göndərmişdir. Ancaq, əslində, sadə memarlıq üslubu olan bu kilsə yaxşı bir ibadət yeri kimi münasib deyildi. Onun binası çox ağır, daxili isə qaranlıq və azca bəzədilmiş idi.

Bədbəxt keşiş qəmli bir səslə davam edirdi: “İki il əvvəl mən gözəl bir xəzinəni Sizə göstərə bilərdim, ancaq Allah onu bizdən almışdır”. Mən də onların dərdlərinə şərik kimi, İran şahını tərifləyirdim ki, müsəlman olmasına baxmayaraq, kilsəni dağıtmamış, xristianların kədərinə səbəb olmamışdır.

Monastrın ərazisi böyük idi. O, keçmişdə bura ziyarətə gələn çoxsaylı zəvvarları özündə barındıra bilirdi. Daha sonra məni monastrın gözəl həyətinə apardılar. Onun ortasından şirin sulu balaca bir arx axırdı. Burada bizə yaxşı şərablı bir nahar süfrəsi açdılar. Biz nahar və bir qədər istirahət etdikdən sonra öz yolumuza davam etdik. Monastrın yaxınlığında başqa bir üç kilsənin xarabalıqlarını gördük. Onun da ətrafındakı evlər bürclərli hasarın içində idi. Hətta üzüm bağları da hasarlı idilər.

İrəvan: Buradakı əhali ilə xudahafizləşib İrəvana tərəf yola çıxdıq. Şimal-şərq istiqamətində bir fərsəx yol gedəndən sonra çöl relyefi bitti. Quru, alçaq və enişli-yoxuşlu bir relyef başladı. Az sonra Zəngi çayının dərəsinə çatdıq. Onun ətrafında çoxlu üzüm bağları vardı. Zəngi çayı dərin və dar yatağında çox sürətlə axır və Araz çayına tökülür. Biz irəlilədikcə yol yoldaşlarımızın sayı artırdı. Onlardan bəziləri maraq üzündən bizə qoşulurdular. Bir hissəsi isə Bağır bəyin pişvazına çıxanlar idi. Dərənin içində bir neçə mineral çeşmə vardı. Sonra daş bir körpüdən keçdik. Çayın bu sahilində süvari musiqiçi dəstəsi ilə qarşılaşdıq. Məni qarşılamaqdan ötrü onları İrəvan sərdarı göndərmişdi. Zəngi çayının solunda yerləşən İrəvan şəhərindən keçib İrəvan qalasına daxil

³⁹ Sant Jorj (Georgi)-IV əsrdə yaşamış və qətlə yetirilmiş xristian ilahiyyatçısı

olduq. Qalanın 3 qat hasarı var. Torpaq yığınları və küçə boyu evlərin qarşısından keçib bizi qəbul üçün hazırlanmış və qarşısında əli tətikdə olan əsgərlərin sıraya düzüldüyü bir imarətə yaxınlaşdıq. Məni məlikültacirin evinə apardılar və daxilində ancaq bir xalça salınmış balaca bir otaqda yerləşdirdilər. Otaqdakı vəziyyət mən ora girərkən gördüyüm ehtiram ilə ziddiyyət təşkil edirdi. Əvvəl düşündüm ki, bu, müvəqqəti otaqdır. Yarım saat sonra bir xidmətçi göndərib soruşmaq istədim ki, məni niyə belə bir balaca otağa yerləşdirdilər? Heç olmasa, oturmağa bir stul versinlər. Lakin heç kim xidmətçinin sözlərinə əhəmiyyət verməmişdi. Axırda həmin xidmətçi Bağır bəyin yanına getmişdi. Bağır bəy öz mənzilini xidmətçiyə göstərmişdi ki, hətta sərdarın və şahın evində də sizə verdiyimiz otaqdan daha yaxşı otaq yoxdur.

Mən ümid edirdim ki, ağır və yorucu yoldan sonra cah-cəlalı və ləzzətli Şərq qarşılamaı görəcəm. Amma ümidlərim boşa çıxdı.

Məni bürüyən kədərdən çıxmaq və maraq üçün qaldığım binanı gəzməyə başladım. O, gözəl idi, uzun dördkünc bişmiş kərpicdən inşa olunmuşdu. Həyətinə meyvə ağacları və güllər əkilmişdi. Onların arasında şirin sulu arx axırdı. Arxın ətrafında bir neçə yaraşlıq köşk tikilmişdi. Mənim otağımın qapılarından biri həyəətə açılırdı. Onun pəncərəsi rəngarəng şüşələrlə şüşələnmişdi. Otağın cənub-qərb tərəfdə olan pəncərəsindən Ağrı dağının başı, Zəngi çayının yatağı və yaşıl əkinlər görünürdü. Mənzərə olduqca gözəl və ürəyəyatan idi və mən indiyədək bu ölkədə belə gözəllik görməmişdim. Otağın digər divarlarının daxilində tağçalar vardı. Onlara müxtəlif əşyalar düzülmüşdü. İrənlilərin ambarı olmur. Onların ev əşyalarının hamısı görünən yerdə olur.

Bir müddət sonra məni hamama götürdülər. Hamamı boşaltmışdılar ki, mən özümü rahat hiss edim. Hamamın binası 8 guşəli idi. Onun daxili rəngarəng kaşılarla bəzədilmişdi. Günbəz şəkilli tavanında böyük bir baca vardı. Onun üzərində hamamın işıqlandırılması üçün nazik şəffaf mərmər parçaları düzülüşdü. Günbəzin ətrafında daha kiçik bacalar da vardı.

Hamamın əsas binası böyük bir otaqdan ibarət idi. Onun kənarlarında daş səkilər düzəldilmişdi. Səkilərin üstünə parça sərilmişdi ki, insanlar paltarlarını onların üzərinə qoysunlar. Ortada

soyuq su ilə dolu balaca bir hovuz yerləşirdi. Qədim ənənəyə görə, insanlar isti su ilə çiməndən sonra bu hovuzun suyu ilə ayaqlarını yuyurdular. Ortadakı otağın ətrafında balaca bir hücrə görünürdü. Onun içi saf daşlarla döşənmişdi. Hamamlandıqdan sonra əsas iş burada başlayırdı. Şəxs altından buxar keçən bu daşın üzərinə sərilmiş dəsmalın üzərinə uzanır, başının altına da dəsmal qoyurdu. Hamamda müştərini isti su ilə çimizdirir, dəvə yunundan hazırlanmış balaca kisələrlə sürtür, sonra isti su və ətirli sabunla yuyur, bədəni bənd-bənd masaj edirlər. Mən bu xidmətdən istifadə etmədim, yalnız 60 nəfərin yerləşə biləcəyi isti su hovuzuna girdim. Su kükürd iyi verirdi. Ola bilsin ki, bunun səbəbi suyun qızdırılmasında istifadə olunan yanacaq idi. Qızıl bu suda qırmızı rəngə çalır. Hamamdan çıxandan sonra çox yaxşı bir İran şamı etdim. Döşək, yastıq və yorğandan ibarət İran yatağında yatdım. Bu ölkədə mələfdən istifadə olunmur. İranlılar yatan zaman yun papaqlarını başlarından çıxarıp, onun yerinə daha böyük şal, yaxud məxmər araqçın qoyurlar. Onlar yatarkən üst paltarlarını soyunur və alt paltarda yatırlar.

İrəvan sərdarı ilə görüş. Sabahısı günü səhər sərdarın bir dəstə adamı mənim halımı sormağa gəldi. Mənə gül və meyvələrdən ibarət böyük bir tabax və qəhvə gətirdilər. Mən çox israr etdim ki, o günü sərdarla görüşüm, lakin olmadı. Mənə dedilər ki, hələ kifayət qədər istirahət etməmişəm. Onların sözlərinə görə, görüşdən qabaq bir daha yaxşı yeməliyəm ki, keyfim yerinə gəlsin.

Növbəti gün Bağır bəy, sərdarın qardaşı, bir neçə zabit və onları müşayiət edənlər gəldilər. Onlar məni Sərdarın qəsrinə götürdülər. Qaldığım yerdən yaxın məsafədə yerləşən Sərdarın imarətinə qədər bütün yol boyu əsgərlər 2 cərgə fərəğət düzülmüşdülər. Məni hər iki tərəfi açıq olan bir salona apardılar. Salonun sütunları sədəf və mirvarilərlə, divarları isə ayna işləmələri və rəsm-lərlə bəzədilmişdi. Salonun ortasındakı balaca hovuzda su fəvvarə vururdu. O, salonu səfalandırır. Sərdar xalça üzərində dizləri üstə oturmuşdu. Qardaşı yanında dayanmış və mənim üçün qızılı işləməli taxta stul qoymuşdular. Ordakıların hamısı əlləri sinədə dayanmışdılar.

Sərdar sözü hakim, qoşunun komandanı, sərhəd qüvvələrinin başçısı mənasını daşıyır. İran dövləti həmişə sərhəd regionlarında qoşun və əsgər saxlayır. İrəvanın sərdarı Hüseyn xan Qacar⁴⁰ İranın hakimiyyətdə olan Qacar sülaləsindəndir. O, şahın bacılarından biri ilə evlidir. Oz şücaəti və şahın ona münasibətinə görə hamı ona ehtiram edir.

Hüseyn xan məni böyük ehtiramla qəbul etdi. Ancaq təəssüflər olsun ki, mən onun söhbətlərindən çox yararlanı bilmədim, çünki yerli türk dili ilə İstanbul türk ləhcəsi bir-birindən fərqlənirdi və bəzi fars sözləri də ona qarışmışdı, ona görə mənim tərcüməçi-xidmətçim onları çox da yaxşı başa düşə bilmirdi. Sərdar mənimlə gələn iranlı qasidə çoxlu suallar verdi. Belə görünürdü ki, o, hərbi məsələlərin incəlikləri və Osmanlı imperatorunun Polşadakı göstərişləri ilə bağlı məlumatlarla maraqlanırdı.

Bu görüşdən sonra Müərif xan gəzməyə çıxmaqdan ötrü məni gözəl bir at göndərdi. Mən səmimi bir insan olan Bağır bəylə birlikdə Zəngi çayının şərq tərəfində yerləşən üzüm bağlarını gəzməyə çıxdıq. Səfərdən sonra süddə hazırlanmış ətirli meyvə yeməkləri, şirniyyatlar yedik, buz ilə sərinlədilmiş əla şərəblər içdik. İrəvanda gördüyüm giləs növləri Asiyanın ən yaxşı giləsləri idilər. Onların Avropa giləsi ilə heç bir fərqi yoxdur. Buranın əriyi də çox ətirli, şirin və çoxdur. Biz yemək yeyərkən bir nəfər musiqiçi tar çalır, bir nəfər xanəndə isə oxuyurdu. Musiqi və nəğmə səs-küyə oxşayırdı. Bu regionda üzüm qələmlərini sıra ilə kərdinin kənarlarında əkir, onların ətrafında böyük çalalar qazırlar ki, qışda onları soyuq almamaqdan ötrü bu çalalara basdırsınlar. Üzümlüklərin ətrafında albalı, badam, ərik, püstə, giləs və s. kimi meyvə bağları mövcuddur. Hər ağacın altından onu suvarmaq üçün kiçik arx keçir.

Şəhərə qayıdarkən körpünün yanında Sərdarın musiqiçiləri məni gözləyirdilər. Onlar musiqi çala-çala məni evə kimi müşa-

⁴⁰ Hüseyn xanla bağlı daha çox məlumat almaq üçün Mehdi Bamdad. “İran siyasi xadimləri”. I c, Tehran 1347, s. 401-ə baxın.

yıət etdilər. Evdə mənə bir az istirahət etmək təklif olundu. İstirahətdən sonra yenidən şərbət və qəhvə gətirdilər. Sona mənə bildirdilər ki, Sərdar mənə şama dəvət etmişdir.

Axşam mənə səhər gördüyüm zala apardılar. Salonun bir tərəfində həyəət tərəf pərdə çəkilməmişdi. Salonun çaya açılan tərəfində isə rəngli şüşələrli pəncərə vardı. Otağın ortasında yerdə gümüş şamdanlar qoyulmuşdu. Onların üzərində salonu işıqlandıran hündür və yoğun şamlar vardı. Qəhvə içdikdən və qəlyan⁴¹ çəkildikdən sonra olduqca əla bir şam gətirdilər. Sərdar və qardaşı yerdə oturmışdular, ancaq mənim üçün stol qoymuşdular. Biz yəyərəkən Sərdarın adamları və zabitlər ayaq üstə dayanmışdılar və yemək yemirdilər. Salonun mərmər hovuzunun ətrafında buz parçaları dolu boşqablar və şərabla dolu müxtəlif formalı büllur sürahilər düzülmüşdü, ancaq heç kim şərab içmədi. Yalnız bir neçə qədəh mənim xidmətimə təklif olundu. Sərdar özü tünd araq içir və mənə də təklif edirdi. Əlbəttə, mən məcburən onun təklifini qəbul etdim, ancaq dolu qədəhimi min bir hiylə ilə qarşımda düzülmüş yemək qablarına boşaltdım. Mənim qablarımda qalanları bir müsəlmana təklif etsəydilər, o, ac qalardı. Belə bir məqam sahibinin dini qadağaları pozaraq açıqcasına araq içməsi mənə təəccübləndirirdi. Ali vəzifəli Osmanlı türkləri bunu heç vaxt etməzlər. Ancaq İranda, məxsusən, ordu əmirləri bu xüsusiyyətə malikdirlər. Yəqin ki, bu, şən həyat sürən Səfəvi şahlarından yadigar qalmışdır. Avropada onları yanlış olaraq “Sufi” adlandırırlar. Əlbəttə, İranda spirtli içki içmək bəzilərinin adətidir. Burada əhəlinin əksəriyyəti şərabı murdar hesab edir, hətta onun adının ictimai yerlərdə çəkilməsindən çəkinirlər. Ancaq mən az iranlıya rast gəldim ki, mənimlə tək qalanda şərab istəməsin.

Biz Sərdarla yemək yediyimiz müddətdə musiqiçilər çalır və dəhşətli səslə oxuyurdular. Daha sonra cüssəli bir şəbehçi şəbeh göstərdi. Onun göstərdiyi bundan ibarət idi ki, bir parça ağ yun parçanı ağzına qoyur, ona od vurur, ağzından od çıxanda parça-

⁴¹ Qəlyan-tüstüsü sudan keçərək ağza daxil olan bir müşdükdür; türklər ona ərgil deyirlər.

dan rəngli saplar çıxarır, onları ətrafdakı insanlar arasında bölürdü ki, yumaq düzəltsinlər. Sonra bir ovuc çiy düyünü bir qazana tökdü və hərəkətləri ilə, sanki, onun altında od yandırdı və bir andan sonra ondan yaxşı isti plov çıxardı. Daha sonra yanan kömürü ağzına qoydu və oynamağa başladı. O, oynadıqca ağzından alov dilləri çıxırdı. Şəbehçinin bəzi hərəkətləri qəribə idi. Məxsusən, paltarının qollarını yuxarı çirməmişdi və belə görünürdü ki, onların altında bir şey gizlənməmişdi. Bu tamaşadan sonra bir təlxək camaatı güldürən hərəkətlər etdi. O, yarıçılpaq idi, rəqs edir, axmaq və ədəbsiz, lakin gülməli hərəkətləri ilə ordakıları əyləndirirdi. Qonaqlıq 7-8 yaşlı oğlanların Avropa xanımları kimi ətəklərini əlləri ilə qaldıraraq rəqs etməkləri ilə başa çatdı. Əlbəttə, onların hərəkətləri Avropa rəqqaslarının hərəkətlərinin zərifliyinə çatmazdı. Çox gec idi, mən mürəxxəs olmaq üçün icazə istədim. Bu zaman Sərdarın qardaşı Səid xan sabahısı gün üçün məni qonaq dəvət etdi və mən bu dəvəti qəbul etdim. Ancaq mən də, iranlılar kimi, sözümə əməl etmək fikrində deyildim. Gün ərzində diqqət etmişdim ki, iranlılar türklərdən nə qədər nikbin və əyləncəsevəndirlər. Ancaq onlar kimi vüqarlı və dindar deyillər.

Həmin günün sabahısı anladım ki, belə qonaqlıqlar məni açmır və işim də dala qalır. Ona görə də Sərdara xəbər göndərdim ki, səfərimi davam etdirmək istəyirəm. Hətta mənə at verməsələr də, piyada yola çıxacam. Sərdarın adamları ilə protokol qaydası uzun danışıqlardan və ısrarlarımdan sonra mənə İrəvandan mürəxxəs olmağa icazə verildi. Mən yeni qonaqçı (*mehmandar-müşayiətçi-tərcüməçi*) ilə yola düşdüm. Çox sevindirirdim ki, səfərimi yenidən davam etdirirəm. Sərdar və ətrafındakılar məni yola salmaq üçün şəhərin darvazasının yanına gəlmişdilər. Sərdar məndən istədi ki, topdan atəş açım. Onlar əmin idilər ki, bütün əsgərlər bunu bacarır. Burada dövlət topxanaya böyük əhəmiyyət verir. Əgər desəydim ki, mən bu işi bacarmıram, bir faydası olmazdı, həm də etibarımı itirərdim. Ona görə də onun təklifini qəbul etdim və ümid edirdim ki, ilk atəşlə hədəfə isabət edəcəyəm. Lakin bunu bacarmadım, çünki top güllələrinin kalibri (*ölçüsü-tərcüməçi*) düzgün deyildi və topun özündə də nasazlıq mövcud idi.

Bu uğursuzluqdan sonra Sərdar və adamlarının gözündə bir qəpiklik qiymətim qalmadı. Buna baxmayaraq, mən onlarla sağollaşıb ayrıldım.

Artıq İrəvan şəhəri arxada qalmışdı. Bu şəhər gözəl bir düzənlikdə yerləşir və onun ətrafında olduqca səfəli əkinlər vardır. Görünüşə görə, şəhər böyükdür, uzaqdan 3 məscidin minarələri görünür. Şəhərdəki evlər bir mərtəbəli və alçaqdır. Qala divarının yanından keçdik, yol cənuba tərəf idi. Bir qədər yol qət etdikdən sonra dərə-təpəli bir məntəqəyə yetişdik. Burada əkin sahələri mövcud deyildi. Ətrafda ancaq bir neçə ağac görünürdü. Günəş qürub edəndə Dolu kəndinə çatdıq. Buradakı gildən olan alçaq evlər qalmaq üçün münasib olmadığından onlardan birinin eyvanında qonaq edildik. Ağrı dağının büşü bir parça atəş kimi görünürdü, bu mənzərə valehedici idi.

Sabahısı gün, yəni ayın 7-də Sərdək (*yəqin ki, Sədərək-tərcüməci*) kəndinin gözəl bağlarında dayandıq. Burada qonaqçımız, kürdlərin bir dəstəyə hücum edərək onları qarət etdiyini eşitdiyindən belə qərara gəldik ki, bir nəfər silahlı götürək ki, bizə yoldaş və xidmətçi olsun. İranda belə hadisələr nadir olur. Burada səfərdə olduğum bütün müddət ərzində cəmi iki dəfə belə hal haqqında eşitdim. Burada mühafizə qüvvələri təhlükəsizliyi uğurla qoruyurlar. İranlılar oğurluqdan daha çox yalançılıqla məşğul olurlar.

Arpaçayın suyu ilə suvarılan abad əkinlərdən sonra çayın bir tərəfindən o biri tərəfinə keçdik və Yengicə kəndində gecələdik.

Bu ərazinin hakimi Bayramoğlunun qalaya oxşar evi çiy kərpiclə hasarlanmışdı. O, böyük lütfə məni qonaq etdi və məndən istədi ki, 3 yaşlı oğlunun şahzadənin yanında xidmətçi olması üçün onun qarşısında vəsadət qaldırım. Bununla da uşağın gələcəkdə sürətlə irəli getməsi təmin olunacaqdı. Əvvəl elə başa düşdüm ki, hakimin məqsədi oğlunu hərbiçiyə etməkdir, ancaq sonra başa düşdüm ki, o, oğlunu nökrə eləmək istəyir. Bu ölkənin bütün əşrəflərinin oğlanları bu yolla irəli gedirlər. İranlılar böyüklərin evlərində xidmətçi olmağı şərəf bilirlər. Şahın nökrələri ölkənin ən böyük şəxsiyyətləri hesab edilir. Nökrələr şahın əmr quludurlar. Mən başa düşə bilmirəm bu necə ölkədir ki, onun əhalisi bir-birinin quludur?

Naxçıvan. Növbəti gün çoxlu kəndlərdən keçdik. Bu ərazinin bütün çayları şordur, relyefi isə enişli-yoxuşlu və şorandır. Bütövlükdə bu məntəqə abad deyildir. Naxçıvana çatmamışdan süvari dəstəsi ilə məni qarşılamağa çıxmış Naxçıvan xanı ilə rastlaşdım. Şəhərin darvazasından qalacağım evə qədər yol boyu piyada hərbcilər düzülmüşdü. Bir qədər dincələndən sonra evin sahibi Nadirqulu xan məni görməyə gəldi və məndən xahiş etdi ki, bir neçə gün onlarda qalım. Mən də bunu istəyirdim, çünki bura mənim üçün münasib bir ev idi. Onun qarşısında balaca və səfali həyəti vardı. Hər şey elə səliqəli və səhmanlı idi ki, sanki, qadınların sarayını qadınlardan boşaldıb məni yerləşdirmişdilər. Bundan başqa, istəyirdim ki, bu regionda qazıntılar və araşdırmalar aparım. Çünki mən dünyanın ən qədim şəhərlərindən birində idim. Onun tarixi Nuhun tufanına qədər uzanırdı. Ptolemey⁴² ondan “Naksuana” kimi bəhs etmişdi. Bugünkü Naxçıvan 5 min nəfər əhalisi olan bir şəhərdir. Şəhərin ortasında kərpicdən tikilmiş və şaha aid olan bir imarət var. Ora hakimin iqamətgahı idi. Təəssüflər olsun ki, vaxtım olmadığı üçün onu görə bilmədim. Hərəkət etmək üçün israr edərək icazə aldım. Xan söz verdi ki, ən yaxşı və gözəl atları bizə versin və uzun-uzadı onların məziyyətlərindən bəhs etdi. Ancaq sabahısı gün bizə bir neçə zəif və güclü ayaq üstə duran at verdilər. Mən indiyə kimi mənə verilən belə tökülüb-itən atlar görməmişdim.

Hər halda biz yola düşdük. Əvvəl daşlı-kəsəkli enişli-yoxuşlu ərazidən keçdik, əslində, burada yol-izdən əsər-əlamət belə yox idi. Sonra balaca Naxçıvan çaydan keçdik. Uzaqdan möhtəşəm bir körpünün qalıqları görə dəyirdi. Çayın o tərəfində də relyef enişli-yoxuşlu idi. Arazın sağ tərəfindən keçdik, kiçik və əhəmiyyətsiz Culfa şəhərini arxada qoyduq. Güclü tufan olduğundan çayı keçməyi bir saat təxirə saldıq. Çox bərbad bir şəkildə Arazı keçdik. Atları şallaqlayırdıq ki, ensiz və sürətli suda üzsünlər.

⁴² Ptolemey-Eramızdan əvvəl II yüzillikdə yaşamış yunan coğrafiyaşünası və riyaziyyatçısı

Şiddətli külək qara və şor torpağı üzümüə və gözlərimizə sovururdu. Ətrafda bir ev olmadığından biz məcbur olub mirabın⁴³ yaxınlıqdakı kiçik daxmasına pənah apardıq. Yerli camaat danışırdı ki, burada tufanlı havalar çox olur. Küləklər, adətən, cənub-şərqdən əsir. Çaydan 2 fərsəx aralı qumlu və quru təpələrin ayağında yoxsul Şüca kəndi yerləşir.

Az sonra məhsuldar Gərgər düzünə çatdıq. Ələmdar kəndi bu çöldə yerləşir. Kəndin əhalisi çox mütəvazi və mehribandır. Onlar bizi gülürlə qarşıladılar. Fikrim o idi ki, həmin gecə Təbrizə tərəf hərəkət edək. Ancaq şahzadə xəbər göndərmişdi ki, məni ayın 11-də qəbul edəcəkdir. Hazırlanmış plana görə, mən ayın 10-da Mərənddə istirahət etməli idim. Ona görə də Mərəndə tərəf yola düşdük.

Mərənd. Dağlıq və quru ərazilərdən keçdik və Mərəndə yetişdik. Mərəndin ətrafı nisbətən məhsuldardır. Bu şəhərdən keçən balaca çay Araza tökülür.

Mərəndin hakimi Nəsir Əli xan bir dəstə atlı ilə mənim pişvazıma çıxmışdı. Onun yanında bir nəfər molla da vardı. O, mənə bir dəstə qızıl gül verdi və mənə dua etdi (dua çox xoşagəlim olsa da, mən ondan bir şey anlamadım). Bir dəstə atlı da şəhərin darvazasının yanında bizi gözləyirdilər. Məni Məşdi (*məşədi-tərcüməçi*) Dadaş bəyin evinə müşayət etdilər. O, Ələmdarda məni qonaq etmiş şəxsın qardaşı idi. O, da məni böyük məhəbbət və ehtiramla qəbul və qonaq etdi.

Ayın 11-də səhər insanların israrla qalmaq istəklərinə baxmayaraq, yola düşdük. Çöllük ərazidə 1 fərsəx yol getdikdən sonra içində sürətli çay axan bir dərəyə daxil olduq. Ətrafdakı dağların başında qar vardı. 6 fərsəx uzunluqdakı bir boğazdan və xarabalıq bir karvansaraydan keçdik. Bir daha bir qasid gəldi və şahzadənin məktubunu gətirdi. Qonaqçı məktubu öpdükdən sonra oxudu. Məlum oldu ki, şahzadə mənim daha bir neçə gün Mərənddə qalıb dincəlməyimi istəyir ki, bu müddət ərzində qarşılama hazırlıqları tamamlansın.

⁴³ Mirab-suvarma işlərinə baxan məmur

Qonaqçı israr etdi ki, biz Mərəndə geri dönək. O, and içdi ki, bir addım da yolunu davam etdirməyəcəkdir. Buna baxmayaraq, mən öz xidmətçimlə yoluma davam etdim. Əmin idim ki, o, öz fikrindən daşınacaq və ardımca gələcəkdir. Düşündüyüm kimi də oldu. O, iki saat sonra bizə yetişdi. Ancaq şahzadənin əmrini yerinə yetirmədiyinə görə olduqca nigaran idi.

Bir müddətdən sonra geniş, yaşıl və ağaclı bir çöldə yerləşən Sufyan adlı gözəl bir kəndə çatdıq. Ağaclar hələ yaşılşmamışdılar. Qonaqçını irəli göndərdim ki, şahzadəyə gəldiyimi xəbər versin, məndən nigaran qalmasın və ona çatdırsın ki, dövlətimdən belə bir göstəriş almışam ki, mümkün qədər tez şahzadə ilə görüşəm. Ona görə də onun əmrindən çıxdım. Sonunda qonaqçı şahzadədən rica etməli idi ki, o, məni qəbul etsin və mən mümkün olduğu qədər tez yolumu davam etdirə və şahzadənin atası şahın hüzuruna yetişə bilim.

Bu məktubu göndərəndən sonra onun cavabını gözləmədən yenidən yola düşdük. Bir neçə fərsəx irəlilədikdən sonra şahzadənin məni qarşılamağa çıxan saray əşrəflərindən Fətəli xan Nurinin böyük bir dəstəsi ilə qarşılaşdıq. Burada mən təsəvvür edilə biləcək ən gözək atları gördüm. Onların ayaqları ərəb atlarının ayaqları kimi zərif, bədənləri isə Normandiya⁴⁴ atlarının bədənləri qədər münasib idi. Eyni zamanda, bu atlar yaxşı təlim görmüşdülər. İstisnasız olaraq onların hamısı məğrur və çılğın idilər və bir-birinə kükrəyirdilər. Mən onların kiminsə ayağını sındıracaqlarından ehtiyat edirdim. Hərəkət etdiyimiz çöl şoran idi. Belə görünürdü ki, nə zamansa burada göl olmuşdur. Çölün şimalındakı dağların başı 10 təvaz hündürlüyündə qarla örtülmüşdü.

Mirzə Bozorgla görüş. Abbas Mirzənin ordusu, Təbrizdən üzü bu çölə axan kiçik bir çayın kənarında yerləşirdi. Məni vəzir Mirzə Bozorgun yanına müşayiət etdilər. O, böyük lütf və mehribanlıqla məni öz çadırına dəvət etdi və burada qalmağımı istədi. Lakin mən təşəkkür etdim və mənə daha kiçik bir çadır verilməsini xahiş etdim.

⁴⁴ Normandiya-Fransada bir vilayət

Mənə çoxlu şirniyyat, meyvələr, şərbətlər, çay, qəhvə təklif olundu. Mirzə Bozorg mənimlə görüşdən məmnun olduğunu ifadə etdi. Sonra bir qrup zabiti çağırdı ki, mənim ordu quruculuğu ilə bağlı düşüncələrimi soruşsunlar. Lakin mən üzrxahlıq etdim və onlardan istədim ki, əvvəl ordularının strukturunu yaxından görüm. İranlılar bir şeydən ləzzət almaqdan ötrü uşaq kimi səbirsiz olurlar. Onlar bir mövzudan başqasına adlayır və birinci verdikləri sualın cavabını gözləmlirlər.

Mirzə Bozorgdan ayrılmadan ondan rica etdim ki, sabahısı gün məni şahzadə ilə görüşdürsün. Ancaq o, çoxsaylı bəhanə gətirdi və dedi ki, şahzadənin qəbuluna şərəfyab olmaqdan ötrü, heç olmasa, bir həftə dözməli və istirahət etməliyəm. Mən isə bir həftə sonra şahın qəbulunda olmağı düşünürdüm, çünki şahzadəyə və şaha şəxsən təqdim etməli çoxlu imperator məktubları gətirmişdim. Hər halda onu inandıra bildim ki, ümumi təşrifat (*protokol-tərcüməçi*) qaydalarını bir tərəfə qoysun və şahzadə ilə görüşümü sürətləndirsinlər.

Şahzadə Abbas Mirzə ilə görüş. O günün sabahısı, yəni ayın 12-də mənə xəbər verdilər ki, şahzadə mənimlə görüşməyə tələsir. Ona görə də ümumi təşrifat qaydalarını azaldaraq bu gün məni öz hüzuruna qəbul edəcəkdir.

Sabahısı zabitlər mənim görüşümə gəldilər. Onların hamısı mənə ehtiramlarını bildirdi və çox yaltaqlandılar. Çox əla bir nahar yedikdən sonra protokol hissəsinin rəisi, səfirləri təqdim edən Eşikağası⁴⁵ mənim dalımca gəldi. Onun əlində daş-qaşla bəzədilmiş bir əsa var idi. Əsanın əlcəyi quş başı rəsmi ilə bəzədilmişdi. Bu quşun pəncə və gözləri cəvahirdən düzəldilmişdi.

Şahzadənin sarayının qarşısında çoxsaylı əsgərlər iki cərgə səf çəkmişdilər. Şahzadənin çadırı həyətin bir tərəfində idi. Onun qarşısına pərdə asılmışdı.

Vəzifə sahibləri və zabitlər tutduqları mövqe və rütbələrinə əsasən bir-birindən müəyyən məsafədə dayanmışdılar. Sağ tərəfdə 20 addımlıqda isə şahzadənin əmiləri, sol tərəfdə isə 60 pa məsafədə vəzir dayanmışdı. Dərin sakitlik hökm sürürdü. Bu şərq

⁴⁵ Eşikağası-xarici işlər naziri

ölkələrindəki istibdadın göstəricisi idi. Mən təzim etdikdən sonra 100 addımlıqda dayandım. Eşikağası mənim adımlı, rütbəmi, vəzifəmi elan edəndən sonra vəzir mənə “Xoş gəlmisiniz” dedi. Bundan sonra məni çadıra müşayiət etdilər.

Şahzadə çadırın bir tərəfində dizi üstə oturmuşdu. Çadırın aşağısı yerdən bir qədər yuxarı idi. Qapısı isə tamamilə açıqdı. Mən gətirdiyim məktubları təqdim edəndə Şahzadənin işarəsi ilə dizi üstə oturmuş vəzir qalxıb onları qəbul etdi və yerinə qayıtdı. Uca səslə və xüsusi avazla onları oxumağa başladı. Mən məktublara oxunma tərzini və avazından başa düşdüm ki, burada xarici siyasət qətiyyətlə gizli deyildir. Mən buna heyrət etdim. Avazlı qiraət İranda bir növ qabiliyyət hesab olunur. Buna görə hətta iranlı yazıçılar əsər yazarkən mənanı sözlə qurban verməyə məcburdurlar. İranda söhbət zamanı da çoxlu ibarətli sözlər işlədirlər. Məktubun oxunuşu bitdikdən sonra Şahzadə mənə “Xoş gəldin” dedi və tapşırırdı ki, şahın yanında vəzifəmi bitirəndən sonra təcili onun yanına qayıdım. Şahzadə Abbas Mirzə Azərbaycanın (qədim Midiya) baş hakimi və İranın taxt-tacının varisidir. Şahın xələfi kimi onun çoxlu səlahiyyətləri vardır.

Abbas Mirzə təqribən 20 yaşlı bir gəncdir. Vüqarlı və ucaboy bu gəncin iri gözləri, nüfuzədcə baxışı, geniş sifəti, kamana oxşar qaşları, qövsvari burnu, ağ dişləri vardır. Xüsusən, müharibədən söhbət düşəndə onun gözləri ildırım kimi parlayır. O, yaxınlarına və ona xidmət edənlərə qarşı mehribandır. Əmisi Ağ Məhəmməd onu vəliəhd seçmişdir. Çünki anası şahlığı təmsil edən Qacar nəslindəndir. Sonradan Fətəli şah kimi şahlıq taxtına oturmuş atası Baba xan onun vəliəhdliyini təsdiq etmiş və mürəbbiliyini Mirzə Bozorga tapşırırmışdı. Abbas Mirzə hələ 12 yaşında olarkən ona tapşırılmışdı ki, asi olan və qiyam qaldıran Cəfərqulu xana⁴⁶ qarşı döyüş gedən qoşuna komandanlıq etsin. Cəfərqulu xanla döyüşdə Abbas Mirzə böyük şücaətlər və soyuqqanlılıq nümayiş etdirmiş və Cəfərqulu xanı məğlubiyətə uğratmışdı. Onun əxlaqı

⁴⁶ Cəfərqulu xan Dünbülü-Xoy və Təbrizin hakimi olmuş və sonra hakimiyyətə asi çıxmışdır.

keyfiyyətlərindən biri də təm-tərağı sevməsidir və inanır ki, müvəffəqiyyət üçün çox zəhmətə dözmək lazımdır. Abbas Mirzə inanır ki, bir gün təmtəraqlı və cah-cəlallı bir səltənətə sahib olacaqdır. O, qadınlardan və eys-ışrətdən qaçır, gecələrin çoxunu mütaliə ilə məşğul olur. İranda az adam tapılar ki, onun qədər Şərq ədəbiyyatı və elmlərindən məlumatlı olsun. Abbas Mirzə çox maraqlanırdı ki, Qərbin irəli getməsinin səbəbləri nədir? O, inkişaf etməkdən ötrü İranın bütün geridə qalmış adət-ənənələrini bir kənara qoymağa, lazım olan Qərb üslublu mülki və hərbi təsisatları yaratmağa hazır idi. Ona görə də o, xariciləri, xüsusən, fransızları məmnuniyyətlə qəbul edir, onlara səmimi münasibət bəsləyirdi. Abbas Mirzə Napoleonu Fransanın qəhrəmanı kimi dəyərləndirirdi.

Şahzadədən növbəti gün yola çıxmağa icazə aldım və qaldığım evə geri döndüm. Ordunun böyükləri mənə çoxlu mürəbbə, şirniyyat, şərbət və s. göndərmişdilər. Bu, onların mənə dost münasibəti, hərbi təlimlərini məndən öyrənməyə olan həvəslərini ifadə edirdi. Ancaq mənim bu qədər, həm də çox qiymətli azuqəyə ehtiyacım olmadığından, yola düşərkən onların bir hissəsini xidmətçilərim arasında bölüşdürdüm.

İran şamının (axşam yeməyi) təsviri. O gecə vəzir mənə şam yeməyinə dəvət etmişdi. İran qonaqlığından məlumatlı olduğunuz üçün vəzirin verdiyi axşam yeməyini Sizə təsvir edəcəm. Şam yeməyində 5-6 nəfər xan da iştirak edirdi.

İranlılar diz üstə yerdə otururlar. Bu zaman heç bir döşək və döşəkçədən istifadə etmirlər. Yemək yeyərkən irəli əyilirlər. Yeməyi əlləri ilə ağızlarına qoyurlar. Belə yemək heyvanların yeməyinə bənzəyir və o, onların dəbdəbəli paltar geymək və ədəbli davranışlarına ziddir. Mənim üçün hündür stol, onun qarşısında isə dördayaq stul qoyulmuşdu. Belə bir görüntü var idi ki, sanki, mən onların sultanı idim. Ancaq, yəqin ki, mənə gecə çadırı oyununun bir səhnəsinin aktyoru hesab edirdilər.

Əvvəl qəlyan, sonra çay gətirdilər. Daha sonra mənə qarşıma 3 böyük məcməi qoydular. Onlardan biri şirniyyat və quru meyvə, ikincisi qaymaq, xama və mürəbbə, üçüncüsü isə müxtəlif meyvələrlə dolu idi. Bunlar desert olduğundan və az sonra şam

gətiriləcəyindən mən onlara əl vurmaq istəmədim. Ancaq toplaşanların israrı ilə bir şeylərin dadına baxdım. Və yenidən şam yeməyini gözləməyə başladım. Ancaq şam yubandığından bu dəfə ciddi şəkildə desertlərdən yedim. Hər şey çox əla idi. Onlar Avropanın ən yaxşı şirniyyatına bərabər idilər. Avropada belə növ-bənöv şirniyyat mövcud deyil. Xülasə, bütün desertlərdən yedim və xahiş etdim ki, süfrəni qaldırsınlar. Bir anda süfrəni qaldırdılar. Sonra çay gətirdilər. Əgər ona güləb qatmasaydılar, daha yaxşı olardı. Sonra bir az qəlyan çəkdim. Nəhayət, şam yeməyini gətirdilər. Mən təəssüfləndim ki, bunu niyə vaxtında gətirmədilər. Axşam yeməyi Türkiyədə də rəvac olan müxtəlif ətli yeməklərdən, qatıqlı badımcandan, quzu kababından, ov ətindən, qızardılmış toyuq və kəklikdən, cürbəcür omletlərdən, böyük məcməilərdəki fərqli rəngli və dadlı düyülərdən ibarət idi. Şam yeyəndən sonra qonaqlar getdilər. Mən bir müddət vəzir Mirzə Bozorg ilə yalnız qaldım. Onun söhbəti maraqlı idi; çünki diqqətəlayiq fikirləri və informasiyaları vardı. Ancaq, təəssüflər olsun tərcüməçim çox zəif idi. Əslində, dözməli idim, çünki mənə şahın yanında yaxşı bir tərcüməçi gözləyirdi.

Zəlzələ. Bu gün ayın 13-də səhər yenidən zəlzələ oldu. Ancaq o, orduya bir zərər vermədi. Zəlzələ Salmasdan başlamışdı. Hamı orada böyük dağıntının olmasından narahat idi. Bu regionda zəlzələ çox olur. Bütövlükdə, İranda zəlzələ tez-tez baş verir. Burada vulkan az olduğuna görə insanlar çoxmərtəbəli evlər tikmirlər. Çox zaman məscidlərin minarəsi olmur. İnsanlar qalın taxtalarla örtülmüş evlərdə yatmaqdan çəkinirlər. Onlar evlərinin üstünü dirək atqıları ilə örtməyə üstünlük verirlər.

Mənə bir neçə dəfə yerin dərinliyindən çoxlu miqdarda çıxarılan sarı zırx göstərdilər. Ola bilsin ki, zəlzələlər və yeraltı partlayışlar bu maddənin sürüşməsindən baş verir. Sarı zırxıxdan hamamlarda tüklərdən təmizlənmədə istifadə edirlər.

Şahzadə mənə bir Kəşmir şalı, bir qızılı işləməli İsfəhan kəməri, bir qızılı yəhər və yüyən, ən yaxşı hind poladından tokülmüş qılınc hədiyyə olaraq göndərmişdi. O, xudahafizləşmək üçün onun hüzuruna şərəfyab olmamı istəmişdi. Birinci dəfə olduğu ki-

mi, Şahzadə məni çox təmtəraqla qarşıladı. Onun hüzurundan ayrılıandan sonra məni müşayət üçün gələnlərlə birlikdə Təbrizə tərəf yola düşdüm.

Təbriz. Bu şəhər Azərbaycanın paytaxtıdır. O, qədim Madın (Midiya) bir parçasıdır. Bəzi səyyahlar yanlış olaraq hesab etmişlər ki, Təbriz qədim Ekbatandır (Yekbatan). Ancaq bu təsəvvür tamamilə yanlışdır. Çünki İsgəndər Şərq tərəfdən gəlmiş, Reydən qədim Madın Həmədan regionunda yerləşən paytaxtı Ekbatandan keçmişdi. Təbriz böyüklüyünə və ticarət əhəmiyyətinə görə İrannın ikinci böyük şəhəridir. Şarden⁴⁷ yazır ki, o, Təbrizdə olanda (1673-cü il) şəhərin əhalisinin azalmasına baxmayaraq, hələ də bu şəhərdə 550 min nəfər əhali yaşayırmış. Hazırda buranın əhalisi 100 min nəfərdən azdır.

1779-cu ildə Təbrizdə baş vermiş güclü zəlzələdə 100 min nəfər həlak olmuşdur; evlərindən qaçan bir çoxları yer üzərində yaranan çatlara düşərək torpağın altına getmişlər. Şəhər tamam dağılmışdı. Şardenin zamanında Təbriz bağları Sufyana qədər uzanırmış. Hazırda 14 fərsəxlik bir məsafədə uzanan bu ərazi tamamilə quru və dərəli-təpəli çöllükdür. Ancaq şəhərin ətrafı bir fərsəx məsafədə əkin sahələridir.

Buranın torpağı şordur. Ancaq çoxlu suvarma ilə əkin aparmaq mümkündür. Çünki su duzu yuyur, bitki və ağacların göyərməsinə kömək edir. Çoxlu suvarma ilə torpaq olduqca məhsuldar olur. Bu zaman heç bir kübrəsiz və ya artıq zəhmətsiz bol məhsul əldə olunur.

Təbrizin evləri İrannın digər şəhərlərindəki kimi çiy kərpicdən tikilmişdir. Adətən, evlərin tavanı alçaq, küçələr dar olur. Çox zaman onların üzəri üzüm, ağac budaqları, yaxud da parça ilə örtülür. Atlı belə küçələrdən keçmək üçün belini əyməlidir. Evin yarı hissəsi yerin altında olur. Yerin altından çıxarılan torpağı samanla qarışdırır, su əlavə edərək palçıq hazırlayır və həmin palçıqla divar hörürlər. Evlərin qapıları bayıra, bacaları isə içəri açılır. Ev-

⁴⁷ Şarden (1643-1713)-məşhur fransız səyyahı, “İrana və Hindistana səfər” kitabının müəllifi

lərin bayırdan görünüşü çox miskindir. İmarətlər zəif materiallardan inşa olunsa da, havanın quruluğu, yağışın az yağması və buz lamanın təsadüfi olmasına görə nisbətən uzunömürlü olurlar. Kiçik Acısu çayı Təbrizi su ilə təmin edir. Acısu sözünün mənası şor su deməkdir. Regionun təbii şəraiti elədir ki, buradakı çayların çoxunun suyu şordur.

Təbriz hamamı. Təbrizdə məni Mirzə Bozorgun evində qəbul etdilər. Mirzə Bozorgun oğlu Mirzə Həsən məni böyük ehtiramla qarşıladı və mənim şərafimə əla bir şam yeməyi verdi. Mənə qarşı o dərəcədə iltifat və diqqət nümayiş etdirildi ki, Fransada indiyədək hətta heç bir gözəl xanıma belə bir lütf göstərilməmişdi.

Mən marağım üzündən Təbriz hamamına getdim. İsyəyirdim ki, yerli əhalinin necə hamamlandıqlarını görəəm. Əvvəldən xahiş etdim ki, camaatı hamamdan çıxarmasınlar. Hamamda təqribən 60 nəfərdən artıq insan çimirdi. Onlardan hardasa iyirmi nəfəri suyunun istiliyi az qala qaynamaq dərəcəsində olan hovuzda yuyunurdular. Hovuzda girməmişdən qabaq onun suyunu yoxladım. Mənə elə gəldi ki, çox kəsifdir, o üzəndən də hovuzda girməkdən vaz keçdim. 15 gün idi ki, onun suyunu dəyişməmişdilər. Bu müddətdə onda üç min nəfərdən artıq insan çimmişdi. Mollalar deyirdilər ki, 4 padan artıq dərinliyi olan su təmizdir. Bu diyarda su az olduğundan və onun qızdırılması çətin başa gəldiyindən hamamçılar mollaların sözündən faydalanırlar. Hər halda cammata görə, çiməndən sonra təmiz olurlar. Digər tərəfdən, ola bilsin ki, suyun hərarəti və onun tərkibindəki kükürd bədəndəki zəhər və zərərli maddələri yuyub aparır. Hamamın döşəməsi, pəncərə və divarları mərmər daşlarla çox gözəl üzlədilmişdi. Mən burada dırnaqları qızartmaq və saqqalı qaraltmaq üçün xna növləri gördüm. Onları gül köklərini yandırmaqla əldə edirlər. İnsanlar hamamın rütubətli havasında 2 saat yatır, qəlyan çəkir, nəhayət, qara kəhrəba saqqal rəngi ilə hamamı tərk edirlər. Deyilənə görə, bu rəng nəinki saqqal tüklərinin dibinə ziyan vurmur, əksinə, onu möhkəmlədir və saqqalın çıxmasını sürətləndirir. Bəzi iranlılar saqqallarını xna ilə qırmızıya boyayırlar. Hətta yaşlılar da saçını təbii rəngdə saxlamır. Gözəlliyə o qədər də əhəmiyyət verməyən sırası insanlar be-

lə böyüklərin hüsn-rəğbətini qazanmaqdan ötrü saqqallarını rəngləyirlər. Bütün Şərqdə yaşlı insanlara ehtiram göstərilir. Ən iqtidarlı vəzirlər belə ağsaqqallarla qarşısında təvazökarlıq nümayiş etdirir, yersiz müdaxilələr etsələr belə, onlara təriflər yağdırırlar. Əlbəttə, xidmətçilərə göstəriş verilir ki, belə yaşlıların içəri girməsinə icazə verməsinlər.

İranlılar dərviş, molla və dini şəxslərə də eyni qaydada hörmət bəsləyirlər. Mən belə həyasız adamları çox görmüşəm ki, vəzirlərin xüsusi məclislərində hətta fürsətdən istifadə edərək ölkənin sirlərini belə faş etməkdən çəkinmirlər.

Şahzadənin ordusunda yaşamaq üçün bir miqdar ehtiyaclarım olduğuna görə xidmətçimi Təbrizə göndərdim ki, onları alıb gətirsin. Özüm isə Şahzadənin mənə təyin etdiyi qonaqçı və iranlı qasid ilə birlikdə ordugaha tərəf yola düşdüm. Türklərin arasında cürətsiz görünən qasid iranlıların arasında qorxusuz və rahat olmuşdu. Onun geyimi fransız geyiminə oxşayırdı. O, çəkinmədən və könül rahatlığı ilə Fransa haqqında söhbətlər edirdi. Onun iddiasına görə, Fransanı yaxşı tanıyırdı. Əslində, o, Avropanın ancaq Avstriya və Polşa kimi ölkələrini görmüşdü. Ancaq mən onun söhbətlərinə müdaxilə etmirdim, çünki maraqlı şeylər danışırdı.

Mənə çatdırdılar ki, şah Qəzvində olacaq. Bununla da mənim yolum qısa olacaqdı. Bu hadisə, zənnimcə, mənim şansım idi. Çünki Qəzvinlə Tehran arasındakı məsafə 60 fərsəx olardı. İrəlidə məni mühüm bir vəzifə gözləyirdi və şahla görüşəndən dərhal sonra geri qayıtmalı və Şahzadənin hərbi əməliyyatında iştirak etməli idim.

IV FƏSİL

02 İYUL 1807

Əziz dostum, əgər İrana səfərim və orada yaşamağımı müfəssəl şəkildə sənə yazmağa söz verməsəydim, bu işə heç girişməzdim. Çünki müşahidə və düşüncələrimi, eləcə də, İran sarayının siyasətini söhbət mövzusu edə bilmirəm. Ona görə də əhəmiyyətsiz və məzəli məsələlərin şərhinə çalışıram.

İyunun 14-də Təbrizi tərk etdim. Yuxarıda qeyd etdiyim kimi, öz xidmətçimi orada qoydum, tərcüməçi vəzifəsini yerinə yetirən qasidlə yola çıxdım. Əlbəttə, uzun səfərdən sonra onun dilini müəyyən qədər başa düşürdüm. İranın ən gözəl kəndlərindən biri olan sulu və ağaclı Basmıç kəndindən sürətlə keçdik. Oradan Səidabada qədər yol nisbətən quru və enişli-yoxuşludur. Bu region Şardenin zamanında yam-yaşıl bir ərazi hesab olunurdu. O vaxt burada gözəl atlar yetişdirirdilər. Ancaq indi ondan əsər-əlamət yoxdur. Bir az aralıda geniş bir çöldə bir şəhərin xarabalıqları gözə dəyir. Burada farsca yazılmış bir kitabə vardır. Onun bir hissəsini oxumaq mümkündür: “Nurullah”. İranlılar deyirlər ki, görünən daşları qullar bura gətirmişlər.

Çölün digər qurtaracağında xaraba Təkmədaş kəndi yerləşir. Bu kəndin peniri çox məşhurdur. O, Rokfer penirinə bənzəyir. Bütün bu ərazidə 1 dənə də olsun ağac yoxdur. Ancaq burada çoxsaylı çaylar axır və ətrafda bir neçə əhəmiyyətsiz qəsəbə görünür.

Qəribdust kəndində dayandıq. Onun əhalisinin çoxu erməni-dir. Yaxınlıqda Türkmən adlı müsəlman kəndi yerləşir. Onun bulaqları məşhurdur. Quru səhrada onların cəvahir qədər qiymətli olan suyundan içə bilmədiyimə görə çox təəssüf edirəm. Həm də çox susuz olduğum bir vaxtda.

İran erməniləri. Bu erməni kəndində iranlıların kini və qonaqçımın nifrətinə həmişəkindən artıq narahat oldum. Çünki o, şallaq zərbəsi ilə camaatı məcbur edirdi ki, istədiklərini hazırlasınlar. Əvvəllər də şərh etdiyim kimi, mənim bu vəziyyətə müda-

xilə etməyim faydasız idi. Əgər mən alınanların pulunu ödəsəydim, qonaqçı həmin pulu şallağın gücü ilə geri alacaqdı. Buna baxmayaraq, iranlıların ermənilərə qarşı münasibəti türklərin onlara qarşı rəftarından daha yaxşı idi. Burada ermənilər ibadət etmək üçün daha çox azaddırlar. Onlar öz bacarıqları, alver və xidmətləri ilə qazandıqları sərvətdən azad və rahat şəkildə istifadə edə bilirlər.

İranda ermənilər dini bayramlarında kollektiv şəkildə yola çıxır, öz dini emblemlərini açıq şəkildə daşıyırlar. Bu zaman heç kəs onlara mane olmur. Təəssüflər olsun ki, ermənilər müsəlmanların bütün adətlərini mənimsəmişlər. Məsələn, onlar müsəlmanlar kimi, gözəllikdə məşhur olan xanımlarını örtülü saxlayırlar. Mən, ümumiyyətlə, diqqət etdim ki, erməni iqri iranlı irqindən gözəldir. Görəsən, bu gözəllik ermənilərin çaxır içməyindən qaynaqlanır? İranlılar erməniləri tanınmaları üçün xüsusi paltar geyməyə məcbur etmirlər. Ona görə də İranda ermənilər hər kəs kimi geyinirlər. Əksinə, Türkiyədə ermənilər xüsusi paltar və papaq, bəlli rəngli ayaqqabı geyməlidirlər ki, seçilsinlər. Bu, onlara qarşı təhqir şəraiti yaradır.

Qəribdust kəndindən şimaldan cənuba uzanan quru dağın dibindən keçdik. Bu dağın ağ rəngli qəribə formalı zirvələri vardı. Sonra Qızılüzən, onun vasitəsi ilə də Xəzər dənizinə tökülən Şahisu çayının dərəsinə yetişdik.

Miyanə şəhərinə az qalmış bu şəhərin məni qarşılamağa çıxmış hakimi ilə rastlaşdıq. O, mənə ehtiram göstərdi və əlavə etdi ki, mənə hər cür kömək etməyə hazırdır. Ancaq sözünə əməl etmədi; heç yerdə Miyanədəki kimi, məni pis qonaqlamadılar. Hətta at tapmaq üçün ən böyük çətinliklə üz-üzə qaldım.

Tarixi əsərlər. Ayın 16-da 23 tağlı xaraba körpüdən keçdik. Həmin ərazidə qədimdə dağdan Miyanəyə su çəkilməsində istifadə olunmuş suvarma sisteminin qalıqları mövcud idi. Onlar olduqca köhnə görünürdülər.

Axır ki, “Pələng dağı” mənası verən Qaplankuh dağına çatdıq. Bu dağ olduqca hündürdür. O, qədimdə Midiya ilə Pars ölkələrinin sərhədi imiş. İndi isə Azərbaycan, Xalxal və Xəmsə regionlarının bir-birindən ayırır.

Qaplankuh aşırımından keçmək üç saat çəkdi. Yolun bir hissəsinə qədimdə daş döşənmişdi. Onun qalıqları hələ də gözə dəyirdi. Daşların hamısı kub şəklində yonulmuşdu. Bu körpü və yol İranda rastlaşdığım ilk qədim abidələr idilər. Dərənin o tərəfində dağın başında “Qız qalası” adlı daş qala yerləşirdi. Əhali bu qala haqqında nağıllar danışırılar. Deyilənə görə, həmin qalada bir zamanlar şahzadə bir xanım yaşayırmış. O, Qızılüzən çayının o tərəfində yaşayan bir gənc çobana vurulur. Çoban hər gün çayı üzərək qarşı tərəfə keçirmiş ki, məşuqəsini görsün. Şahzadə xanım gəncin bu fədakarlığı qarşısında əmr verir ki, çayın üstündə bir körpü inşa etsinlər. Lakin körpü hazır olandan sonra gəncin şahzadə xanıma olan sevgisi yox olur. Belə olanda onların münasibəti sona çatır. Bu mövzu onu göstərir ki, insan ləzzəti öz zəhməti bahasına əldə etməlidir.

Mütəxəssislərin fikrincə, bu qala Uzunəlli Ərdəşirin zamanında tikilmişdir. Sonralar o, Böyük Şah Abbasın göstərişi ilə dağıdılmışdır. Ancaq yolkəsənlər onu təmir etdirib özlərinə pənahqah yaratmışdılar. Hazırda Fətəli şahın heç bir iğtişəyə təhəmmülü olmadığına görə, o qalada heç kim yaşamır. Çaydakı suyun səviyyəsi aşağı düşdüyündən o, dayazlaşmışdı və mən Qız körpüsündən keçməyə ehtiyac görmədim və biz birbaşa sudan keçdik. Sonra Xalxalı arxada qoyduq və Xəmsə (Beşçay) əyalətinə tərəf hərəkət etdik və Camalabad karvansarayına çatdıq. Bu karvansaray olduqca abad olsa da, istifadə edilmirdi. Karvansarada sərinsulu bir çeşmə vardı. İsti havada bu çeşmənin əvəzi yoxdur. Oradan Qızılüzən çayına tökülən Cərəşəm çayının dərəsinə endik. Dərə yamyaşıl və çox sulu idi. Ancaq burada kimsə yaşamırdı. Cərəşəm karvansarayı boş idi. Burada çoxlu ac və tikanlı milçəklər vardı. Onlar atların bir an belə rahatlamasına imkan vermədilər. Ona görə də məcbur olduq ki, Miyanə ilə Zəncan arasındakı 30 fərsəxlik yolu bir nəfəsə gedək.

İrannın elatları. Mən təəccüb edirdim ki, qədim partların ərazisindən keçsəm də, indiyədək köçəri elatların çadırlarından bir əsər-əlamət görməmişdim. Axı, İranın əhalisinin təqribən dördüdə birini elat və ya köçəri tayfalar təşkil edir. Onlar yayda dağlarda çadırlarda yaşayır və sürülərini yaylaqlarda otarırlar. Onların sürüləri qoyunlardan, az miqdarda keçi və inəklərdən ibarət olur. Elatlar müxtəlif tayfalardan ibarətdir. Onlar 4 dildə (türk, kürd, lori və ərəb dilləri) danışan 4 böyük dəstəyə bölünür. Bu dəstələrin hər biri də özlüyündə kiçik yarımdeştələrə ayrılır. Hazırda hakimiyyətdə olan sülalə türkdilli Qacar xanədanıdır. Onların əsli türkdür; dilləri türkmənlərin dilinə bənzəyir. Bu tayfanın insanları Osmanlının İstanbulu fəthindən sonra yaranan narazılıqlardan sonra öz vətənlərinə geri qayıtmaq qərarına gəlmişlər. Onların bir hissəsi Azərbaycan və Mazandaranda dənizin sahillərində yerləşmiş və Qacar elini təşkil etmişlər. Bu gün Fətəli şah adlanan Baba xanın ailəsi Mazandaran türklərindəndir.

Zəncan. Zənnimcə, Zəncan şəhəri indiyə qədər gördüyüm şəhərlərdən daha yaxşıdır. Məni çox gözəl olan xan sarayında yerləşdirdilər. Ancaq bildirdim ki, Zəncanda qalmayacam və dərhal at istədim ki, tezliklə yolumuzu davam etdirək. Bu arada fövqəladə ləzzətli şirnilərli nahar yeməyi gətirdilər. Daha sonra bizə çox yaxşı atlar verdilər. Bu uzun səfərin xoş və rahat sonu başladı. Bizimlə şahın Sənglaxdakı ordugahı arasındakı məsafə cəmi 20 fərsəx idi.

Əvvəl Zəncanın Cərşam çayının suyu ilə suvarılan yuxarı tərəfindəki gözəl bağlardan keçdik və otları örtülü geniş düzənliyə daxil olduq. Sultaniyyənin xarabalıqları sağ tərəfdə qalırdı. Yüksək olan bu ərazi qışda qarlı örtülür. Burada ilin bütün fəsillərində axşamlar çox soyuq olur.

Həmvətənlərlə görüş. Sənglaxa 2 fərsəx qalmış qarşı tərəfdən gələn 3 nəfər fransızla rastlaşdıq. Mən öz sevincimi və həyəcanımı təsvir etməkdə acizəm. Bir müddət vəhşi insanların arasında qalandan sonra, nəhayət ki, 3 nəfər mədəni və xoş davranışlı avropalı ilə rastlaşdım. Onlardan biri saraydakı Fransa səfirliyinin

katibi müsyo Lablans idi. O, məndən 1 ay qabaq saraya yetişmişdi. Onun yanındakı gənclərdən birinin adı müsyo Nersiya, o birinin adı isə müsyo Jovanin idi. Bu gənclər 1 il idi ki, fars dilini öyrənmək və təkmilləşdirmək məqsədi ilə İrana gəlmişdilər. Sonralar onlarla daha yaxından tanış və dost oldum.

Onlar şahın məni qarşılamaq üçün göndərdiyi dəstəni arxada qoymuşdular ki, tezliklə özlərini mənə çatdırsınlar. Az sonra məni qarşılamağa göndərilmiş Mirzə Həsən xan başının dəstəsi ilə yetişdi, “Xoş gəlmisiniz!” dedi və bizi şahın ordugahına müşayiət etdi.

Şahın ordugahı. Şahın ordusu Şahzadənin ordusundan nizamsız idi. Bizim ölkəmizdə 300 min nəfərlik ordunun yerləşəcəyi bir ordugahda 30 minlik İran ordusu çadır qurmuşdu. Bu geniş çöldə bəzən çadırları elə yaxın qurmuşdular ki, onların ipləri bir-birinə dolaşmışdı və aralarından keçmək üçün yol qalmamışdı.

Mənə bir çadır hazırlasalar da, mən həmvətənlərimin çadırında qalmağa üstünlük verdim. Çünki onlar ölkəmizdə baş verən ən son xəbərləri, eləcə də, dostları barədə məlumatları bir an öncə məndən eşitmək istəyirdilər.

Həmin axşam sədr-əzəmin məni qəbul etməsini xahiş etdim və o, dərhal məni qəbul etdi.

Mirzə Şəfi. Mirzə Şəfi Fətəli şahın birinci vəziridir⁴⁸. O, yaşlı bir adamdır. Mirzə Şəfi tanınmış və fəzilətli ailədən olub öz işgüzarlığı, erudisiyası və sufiliyi ilə öz postunu və böyük var-dövlətini qoruyub saxlamağı bacarmışdır. Bu ölkədə bir vəzifə sahibi şahın qəzəbinə tuş gəlsə, onun sərvətində də əl qoyulur və müsadirə olunur. Mirzə Şəfinin uğur qazanmasının səbəbi odur ki, o, şahın 30 övladından ikisinin məsrəflərini qarşılıyır. Özünün övladı olmadığına görə onları öz varisi elan etmişdir. Bu faktın özü Mirzə Şəfinin, eləcə də, şahın necə böyük bir idrak sahibi olduqlarını göstərməkdədir. Xüsusən, böyük bir imperatorluğu idarə edən bir şahın öz rəiyyətinə uşaqlarını övladlığa götürməsi icazəsinin ver-

⁴⁸ Birinci vəzir-tarixən bu vəzifə termin olaraq sədr-əzəm kimi getmişdir.

məsi, doğrudan da, çox qəribədir, deyilmi? Əlbəttə, düşünmək olmaz ki, şahın iki övladının ögey atası olan Mirzə Şəfinin vəzirlik məqamı onu heç də şah ailəsinə mənsub və şahın ən yaxınlarından biri edir. Yəni şah ilə ölkənin sədr-əzəmi arasında kifayət qədər böyük məsafə vardır. Çünki bu ölkədə tutduğu vəzifəsindən asılı olmayaraq, hər kəs şahın quludur. Onların hər biri özlərindən böyük məqam sahibinin qulu olmaqları ilə fəxr edirlər. Hətta Mirzə Şəfinin övladlığa götürdüyü iki şahzadənin yanında oturmağa belə haqqı yoxdur.

Mirzə Şəfi ilə söhbətimizdə çox əhəmiyyətli məsələlərdən danışdıq. Amma həmsöhbətim mənim dediklərimə elə də önəm vermədiyini nümayiş etdirirdi. Söhbətdən sonra birlikdə şam etdik. Mənə qəribə gələn o idi ki, bizim söhbət etdiyimiz çadırın ətrafında maraqlı göstərən adamlar toplaşmışdılar və mənim sözlərimi eşidirdilər. Bir də diqqət etdim ki, vəzirin ətrafında oturmuş çox adi paltarlı və qiyafəli bir şəxs də mənim gətirdiyim məktubları oxuyurdu. Bu ədəbsiz hərəkət məni dəhşətli dərəcədə təəccübləndirirdi.

Hacı Məhəmməd Hüseyn xan⁴⁹. Sonradan anladım ki, o, şahın nədimlərindən biri, İsfahanın bəylərbəyisi “Əminüddövlə” ləqəbli Hacı Məhəmməd Hüseyn xan imiş. O, qısa bir müddətdə inanılmaz böyük sərvət toplamışdı. Əlbəttə, Şərqi ölkələrində vəzifə sahiblərinin sərvət toplaması adi haldır. Ancaq bir avropalı üçün bu, hər zaman təəccüb doğurmuşdur.

Əslində, Məhəmməd Hüseyn xan bir baqqal oğludur. Onun atası odun, kömür və digər yanacaqlar satırmış. Məhəmməd Hüseyn də bir müddət atasının peşəsi ilə məşğul olmuşdur. Lütfəli xan Zəndin ölümündən sonra meydana gələn iğtişaslarda o, birdən-birə sərvət sahibinə çevrilmişdir.

⁴⁹ Hacı Məhəmməd Hüseyn xanın ingilislər tərəfindən maliyyələşdirildiyi məlumdur. Baxın: İsmayıl Rayin. İngilisin maliyyələşdirdikləri. Tehran. 1347, s. 82. Fransanın İranda çalınan siyasi dairələri bundan şübhələnmiş və Qarden bu barədə öz dövlətinə rapor yazmışdır. Həmin rapor Fransa Dövlət Arxivində saxlanılır: Gardannea Champagne. Fev.1809 Correspondence Politique vol.2

Ola bilsin ki, xəzinə tapmışdı, yaxud da vəziyyətdən sui-istifadə edib dəllallıqla (möhtəkirlilik) məşğul olmuşdur. Bəlkə də, qiymətli şeyləri ucuz alıb bahasına satmışdır. Hər halda, böyük bir sərvəti qərribə bir yolla əldə etdiyi aydındır. Bir zaman da adaşı olan İsfahan hakiminin mirqəzəbi olmuş, daha sonra İsfahanın hakimi vəzifəsinə irəli çəkilmişdir. Fətəli xanın tacqoyma mərasimində bahalı hədiyyələr verməklə özünün hakimiyyətini möhkəmlətməmiş, şahın rəğbətini qazanmaqla olduqca gəlirli olan vəzifəsinə qoruyub saxlamışdır. O, tezliklə İsfahanın ətrafındakı mülkləri ələ keçirmiş, bu abad şəhəri yoxsulluq və fəlakətə sürükləmişdi. Hazırda İsfahanda hər şey ona aiddir və burada satılan hər şeydən ona pay çatır.

Məhəmməd Hüseyn xan hər il şaha qiymətli hind və İran malları və külli miqdarda pul hədiyyə etməklə şahın diqqətini cəlb edir, çünki gələcəyindən ehtiyatlanır. O, həm də Kərbəlada yaşayan atasına ləl-cəvahir və pul göndərir ki, dar gün üçün orada toplansın.

Ayın 18-də səhər yenidən Mirzə Şəfi ilə görüşdüm. Bu dəfə mənim xahişim əsasında ətrafındakılar görüşdə iştirak etmirdilər və o, mənim dediklərimə diqqət yetirirdi. Bu arada şahənşah hədiyyə olaraq mənə şirniyyat dolu məcməyilər göndərmişdi. Əlbəttə, gümüşdən çox gözəl düzəldilmiş məcməyilərin özlərini mənə hədiyyə etsəydilər, daha çox sevinərdim.

Şahla görüş. Belə qərara gəlinmişdi ki, ayın 19-da şahın hüzuruna şərəfyab olum və müsyo Lablans məni şaha təqdim etsin. Biz 4 nəfəri əvvəl mühafizə (qarovul) xidmətinin rəisi Fərəculla xanın çadırına müşayiət etdilər. Orada ikinci vəzir Mirzə Rzaqulu xan⁵⁰ mənim gətirdiyim Napoleonun məktubunu oxudu və onun məzmununu şaha çatdırmaqdan ötrü çıxdı.

Şərq ənənələrinə görə, məktub çox nəfis bir parçaya bükülmüşdü. Onu böyük bir ehtiramla iri qızıl siniyə qoydular. Fətəli şah müharibə və səfərlərdə istifadə edilən qızılı işləməli taxta bir

⁵⁰ Mirzə Rzaqulu xan Nəvai Münşielməmalik Fətəli şahın vəzirlərindən olmuşdur.

taxtda oturmuşdu. Başında 3 iri cəvahirli tac vardı. O, məni mehribanlıqla qarşıladı və çadırın sonunda xalça üzərində oturmağıma icazə verdi. Bir müddət imperator Napoleonun qələbələrindən, daha sonra Misir döyüşlərindən və sonrakı uğurlardan danışdıq. Şah bunlarla bağlı təqdiredici suallar verdi. Məni hüzurundan azad edəndən sonra şahın göstərişi ilə mənə çoxlu şərbət və şirniyyat gətirdilər.

Fətəli şah hakimiyyətinin əvvəlində-yaxın qohumları qiyam qaldıranda öz gücünü və qüdrətini göstərmiş, taxt və tacını qorumuşdu. O, İran taxtına yiyələnmiş və Qacarlar sülaləsinin əsasını qoymuş Xacə Ağa Məhəmməd xanın qardaşı oğlu idi. Qacarlar İranın ikinci böyük elidir. Fətəli şah və onun ətrafındakılar öz fəaliyyət və rəşadətləri ilə tədricən Təhmasibqulu və ya Nadir şahın başında durduğu Əfşar elini də öz hakimiyyətlərinə tabe etdilər. İlk adı Baba xan olan şah hakimiyyətə gələndən sonra Fətəli şah adını götürdü. Bu ad onun şahənşahlığını deyil, imperatorluğu qurmaqdakı layiqli vüqar və mətanətini ifadə edirdi. İrana tam sahib olandan sonra o, öz oğlanlarını və yaxınlarını vilayətlərə hakim təyin etmişdi. Şah hakimiyyətini qorumaq, sülh və təhlükəsizliyi təmin etmək üçün böyük və güclü tayfaların iğtişaş və qiyamlarının qarşısını almaqdan ötrü onların başçılarından yaxınlıqdan girovlar götürmüşdü. Daha sonra Əfşar tayfalarının pərkəndə üsyanlarını yatırmış və Nadir şahın Hindistandan gətirdiyi cəvahirləri toplamışdı.

Fətəli şah müxtəlif millətlərdən olan çoxsaylı gözəl qızları öz hərəmxanasına toplamışdı. O, ədəbiyyat və falçılığa böyük maraq göstərir, gözəl şeirlər yazırdı. Şeir yazarkən bəzən poeziya qanunlarından kənara çıxırdı.

Şahın ordusu. Ayın 20-də ordugahı və onun ətrafını gəzməyə çıxdım. Xüsusən, ordugahda neçə çadır olduğunu və orduda xidmət edənlərin sayını bilmək istəyirdim. Hesablamalarıma görə, ordugahda 1500-1600 çadır vardı. Hər çadırda 15-20, bəzən isə 30 nəfər hərbi yatırdı. Zadəgan və əyanların çadırları daha

genişdir. Onların xidmətçiləri çadırlarının ətrafında toplaşır. Orduda xidmət edənlərin sayı təqribən 30 min nəfərdir. Onlardan 8 min nəfəri piyadadır.

Mirzə Şəfinin qonaqlığı. Həmin gecə şamı Mirzə Şəfi ilə birlikdə yedim. Məni görmək marağında olan bir neçə zabit də şama dəvət edilmişdi. Şamdan sonra biz müxtəlif mövzularda bir saata qədər söhbət etdik. Mövzular arasında dini, hərbi, Avropa geyimləri və s. vardı. Mirzə Şəfi mənim hərbi geyiminin tikilişinə irad tutdu. Ona görə geyim döş hissədə düymələndiyinə görə, çətinliklə açılır; bu iş üçün geniş və uzun geyimlər daha münasibdir.

İrənlilərin nifrətə layiq başqa bir adəti qarınqulu olmalarıdır, yəni onlar çox yeyirlər. Bu, onlar üçün adi bir şeydir.

Sabahısı, yəni ayın 21-də şah mənə xələt⁵¹ göndərmişdi. Bu xələt qızılı işləməli əbadan, eyni parçadan olan gödəkçədən, bir qızılı işləməli şərfdən, bir kəməv və yaşıl şaldan, qoburu qızılı və işləməli xəncərdən, içində təqribən 4 min frank olan pul kisəsinədən ibarət idi.

Orduda şikayətlərə baxılması. Həmin gün ordugahda Hacı Məhəmməd Hüseyn xan şahın adından şikayətlərə baxırdı. Onun çadırı bizim çadırın yaxınlığında yerləşdiyindən və qapısı açıq olduğundan, fərraşların qamçılacağı şəxslərin bağırtıları diqqətimizi cəlb etdi. Səs-küyün içində xan soruşur, cavab alır və hökm verirdi. Bu zaman məhkumun özünü müdafiə etməsinə imkan vermədən hökm yerində icra olunurdu.

Həmin gün xəzinəyə cavabdeh olan Mirzə Hidayəti şahın hüzurunda mühakimə etdilər. 1 gün qabaq o, vəzirin qonaqlığında olmuşdu. Onun xəyanəti təsbit edildiyindən ona işgəncə verildi, sinəsi dağıldı, sonra əllərini bir-birinə mismarladılar və kürəyinə 200 şallaq vuruldu. Mənə dedilər ki, Mirzənin vəziyyəti yaxşılaşandan sonra yenidən saraya gətiriləcək. Bu, hələ harasıdır?

⁵¹ Xələt-tarixi termin olaraq pul və əşya şəklində verilən hədiyyə, bəxşiş deməkdir

Ayın 22-də şahdan mürəxxəs olmaq icazəsi almaqdan ötrü onun hüzuruna şərəfyab oldum. İcazə aldım və Şahzadənin yanına geri dönməli idim.

Geri dönmədən öncə şahın qoşuna baxış keçirmə (parad) mərasimində iştirak etdim. Bütün böyüklər və zabitlər düzölmüşdürlər Atlılar şahın 500 metrliyindən keçir, atın üstündə baş əyərək təzim edirdilər. Mən diqqət etdim ki, bəzi atlar təkrar-təkrar gəlib keçirdilər. Belə başa düşdüm ki, ya atların sayı azdır, ya da onların hamısı çapılacaq səviyyədə güclü deyillər. Bu üzdən süvarilər atları bir-birindən bərc götürürdülər. O gecə ordu Sultaniyyəyə köçməyə hazır idi ki, yayı orada keçirsin.

Sultaniyyəyə doğru hərəkət. Növbəti gün vəzir mənə gözəl bir at bağışladı və mənə təklif etdi ki, onlarla birlikdə 8 fərsəxlikdə yerləşən Sultaniyyəyə tərəf hərəkət edim. Həmin gün şahın qoşunu da ora tərəf hərəkət edəcəkdə. Qoşunun hərəkəti çox təntənəli və tamaşa etməli idi. Əvvəl topxana gedirdi. Topçular dəvələrin üzərində hərəkət edirdilər, onların yəhərlərindən “Zənbürək” (“Arıcıq”) adlanan kiçik toplar asılmışdı. Yola düşəndə və mənzil başına çatanda bu toplardan yayılım atəşi açıldı. Dəvələrin yəhərləri rəngarəng bayraqlarla bəzədilmişdi. Musiqiçilər də dəvələrin belində gedirdilər. Onlar da çox möhtəşəm idilər. Çalğıcılar mavi, yaxud qırmızı libaslar geymişdilər. Onlar başlarına qızılı iti dimdikli papaqlar qoymuşdular. Dimdiklər günəşin şüaları altında bərq vururdu. Musiqiçilərin çalğı alətləri təbil, şeypur və zurnadan ibarət idi. Onların görünüşü çaldıqları musiqilərdən daha gözəl idi. Musiqiçilərin ardınca şahın 20 nəfərlik qulamaları 2 cərgə halında, bir-birindən 10 pa məsafədə şahdan qabaqda gedirdilər. Onlar müxtəlif və səliqəsiz paltarlar geymişdilər.

Padşah naxışlarla işlənmiş boz əba geymişdi. Onun biləklərində çox qiymətli almasdan 2 bilərzik vardı. Qılıncı heyranedicidəş-qaşlarla bəzədilmişdi. Ancaq mindiyi at o qədər də gözəl deyildi. Padşah bizi yanına çağırırdı və bir müddət bizimlə söhbət etdi. Bu hal, şübhəsiz ki, sarayın qaydalarından kənar idi. Az sonra şah atını dəyişdi, ancaq yeni mindiyi at da elə tərifə layiq deyildi. Şahın elə də gözəl olmayan atlara minməsi təəccüb doğururdu,

çünkü bu ölkədə gözəl atlar çoxdur. Mənim diqqətimi hər şeydən artıq cəlb edən 10 min əsgərin bu geniş çöldə pərakəndə hərəkət etməsi idi. Onlar nizamlı bir şəkildə hərəkət etməsələr də, çox təntənəli və gözəl bir mənzərə təşkil edirdilər. Bu arada bir süvari bu çöldə yaşayan bir dəstə ceyran sürüsünü qovalayırdı, onlardan bəziləri atların ayaqları altında qalıb həlak olurdu.

Yeni ordugaha çatanda şah bizim üçün biri ölmüş üç bala ceyran və ləzzətli şirniyyat növləri göndərdi. Növbəti gün göstəriş verdim ki, ceyran balalarını əmizdirmək üçün 1 keçi gətirsinlər. Lakin ceyran balaları onun südünü içmədilər və məcbur olub onları səhraya buraxdım. İranda ceyranları Avropaya gətirilənlərdən gözəldirlər; xüsusən, onların gözəl bədən quruluşları və parlaq gözləri vardır.

Ümid edirdim ki, ayın 24-də yola düşəm, ancaq mənə xəbər verdilər ki, daha iki qonaqlıqda iştirak etməliyəm. Onlardan biri həmin gecə mühafizə xidmətinin rəisi Fərəculla xanın evində, o birisi isə növbəti gün sədr-əzəm Mirzə Şəfinin evində təşkil olunacaqdı. Məcburən hər iki dəvəti qəbul etdim. Ancaq mümkün qədər tez özümü Şahzadə Abbas Mirzəyə yetirmək istəyirdim, çünki o, Gürcüstana yola düşmüşdü. Mən istəyirdim ki, onun uğurlu döyüşlərində iştirak edim. Ancaq görəcəksiniz ki, heç bir fəthdə iştirak edə bilmədim, əksinə, Azərbaycanın dağlarındakı çəmənlərdə at otarmaqla məşğul ola bildim.

Fərəculla xanın şamı. Fərəculla xanın axşam yeməyi qonaqlığı çox əla idi. Əvvəl bir az müharibə mövzusunda danışdıq, sonra Mirzə Şəfi qadın mövzusunda keçdi və bu mövzuda deyib güldük. Süfrədə bol şərab vardı. Məclisdəkilərin bəziləri şərab içirdilər, ancaq mirzələr dillərinə də vurmadılar. İranda qələm əhlinə mirzə deyirlər. Bu zözün əsli mirzadədir, yəni əmirin oğlu. Bunun özü bu ölkədə elm əhlinə nə dərəcədə ehtiram qoyulduğunu ifadə etməkdədir. Həqiqətdə, İranda oxumaq və yazmaq bilənlər mütləq şəkildə ləyaqətli insanlardır. Çünki fars dili çətin dildir, bu dildə sait hərflər yazılmır. Bu isə özlüyündə çətinlik yaradır. Yəni sözün mənasını əvvəldən bilmək tələb olunur. Ada əlavə

olunan mirzə sözü isə şahzadə mənasını ifadə edir, məsələn Abbas Mirzə, yəni İran taxt-tacının varisi.

Sultaniyyə. Ayın 25-də ordugahın kənarındakı Sultaniyyə şəhərini görməyə getdim. Bu şəhəri İran sultanlarından biri olmuş Xudabəndə tikdirmişdi. Onun arzusu bu şəhərdə dəfn olunmaq imiş. Sultaniyyə bir müddət Sultan Xudabəndənin paytaxtı olmuşdu. Danışırıdılar ki, hərbi çağırış zamanı onun darvazalarından 50 min nəfər çıxırmış. Şəhərin xarabalıqları çox geniş bir ərazini-bir neçə fərsəxi əhatə edir. Xarabalıqlar arasında 2 məscid diqqəti cəlb edir. Onların hər ikisinin də daşları, işləmələri, bişmiş kərpiclərinin qoyuluşu (istiqlaməti) və günbəzlərinin planı olduqca gözəl idi. Bu məscidlərdən biri qədim şəhərin divarları daxilində yerləşirdi. Bura hazırda balaca bir qəsəbədir. Bu məscid 8 bucaqlı şəkildə bir tikilidir. Onun hər küncündə minarə olmuşdur. Onlardan yalnız bir minarə qalmışdır. Günbəzin tavanının hündürlüyü 150 padır. Onun dövrəsində Quran ayələri həkk olunmuşdur. Onu tikdirənin məqbərəsi məscidin cənub tərəfindədir. Məqbərənin işləmələri hələ də yaxşı vəziyyətdə qalmışdır. Ətrafdakı hücrələrin tağları rəsmlərlə bəzədilmişdir. Onlar gözəllikdə İran parçalarının gözəlliyi ilə eyniyyət təşkil edir. Yaxındakı qəsrdən bir neçə hündür divar qalmışdır. Xarici görünüşünə görə o, səliqəli, lakin davamsız daşlardan inşa edilmişdir. Qəsrin daxili hər biri 15x15 pa ölçüdə sütunlarla bərkidilmişdir. O biri məscidin bişmiş kərpic işləmələri olduqca diqqətəlayiqdir. Xüsusən, onun qarışıq işləmələri öz növündə şah əsərdir. Məscidin daxili qızılı vərəqlərlə bəzədilmişdir; onların qalıqları hələ də qalmaqdadır. Hətta onları divarlara bərkidən mismarların qalıqları da mövcuddur.

Həmin gecə şamı Mirzə Şəfinin evində yedim. O gün bir hissəsi Türkiyə Kürdüstanı olan Süleymaniyyənin hakimi Əbdürrəhman Paşa bir dəstə tərəfdarı ilə yoldan gəlmişdi və o da qonaqlıqda iştirak edirdi. Bu məclisdə diqqətimi çəkdi ki, türklər iranlılardan daha gözəl və əsillidirlər. Hətta Paşanın xidmətçilərinin geyimləri də iranlı mirzələrin geyimlərindən yaxşı idi. İranlılar ən

yaxşı parçalardan paltar tikirlər, lakin şalvarları çirkli və paltarlarının qolları cırıq olur. İranlıların geyimləri heç vaxt səliqəli və təmiz olmur. Əbdürrəhman Paşa, Bağdadın hakimi Əleyhiəla Paşaya asi olmuş və İrana sığınmışdı. Bunun üçün bütün zadəgan və vəzirlərdən xahiş etmiş, hətta şah üçün hədiyyələr göndərmişdi⁵².

Ayın 26-da, nəhayət ki, mənə icazə verildi ki, Şahzadənin yanına geri qayıdım. Mən həmsöhbətlərindən çox böyük ləzzət aldığım müsyo Juvanno və müsyo Lablanşdan ayrıldım. Müsyo Nərisə tərcüməçi kimi mənimlə birgə qaldı. Mən çox sevinirdim ki, Təbrizə qayıdarkən belə bir şəxslə yoldaş olacam. Onun məlumatları və diqqəti olduqca dəyərli idi.

Əvvəl keçdiyim ərəzilərdən ikinci dəfə keçdim. Ona görə də yazmalı elə bir şey olmadı. Ayın 30-da səhər Təbrizə yetişdim və Mirzə Bozorgun imarətində yerləşdim. Artıq hər baxımdan rahatam, ancaq hələ də iranlıların yersiz və nifrət doğuran münasibətlərinə adət edə bilməmişəm.

⁵² Bu barədə baxın: Tarixlərdən nüsxələr. 1338, s. 80

V FƏSİL

ŞAHZADƏ ABBAS MİRZƏNİN ÜÇQƏNBƏR ORDUGAHINDA 08 avqust 1807

Əziz dostum, çox yaxşı olardı ki, sənə öz uğurlarımdan və gürcü qızlarının gözəlliklərindən yazam, lakin hüznü işlərimdən bəhs edə bilərəm. Hekayəmi Təbrizdən çıxandan başlayıram. Təbrizdə dörd gün gözləməli oldum ki, sifariş verdiyim ləvazimatlar hazır olsun ki, səfər əşyalarımı qaydaya salım. Bu işi həvalə etdiyim xidmətçi vəzifələrini vaxtında yerinə yetirə bilməmişdi. Axır ki, özümün müdaxiləsi ilə yol əşyalarım hazır oldu.

İyul ayının 4-də gecə Təbrizdən yola düşdük. Bəylərbəyinin yerinə Azərbaycanın hərbi məsələlərinə cavabdeh olan Nəcəfqulu xan 9 yaşlı oğlu ilə çox yaxşı atlara minib böyük bir dəstə ilə 2 fərsəx boyunca bizi müşayət edərək yola saldılar.

Mirzə Əli Rza⁵³. Bir neçə il bundan qabaq canını və malını itirmiş vəzir İbrahim xan Şirazinin oğlu Mirzə Əli Rza bu səfərdə mənim yol yoldaşım idi. Yazıq Əli Rza 18 yaşındadır. Onun sifətində böyük bir bədbəxtlik müşahidə olunur. Bu fərasətli gənc həm də məlumatlıdır. Şahzadə onun bu xüsusiyyətlərinə görə onu sarayının daxili işlərinə cavabdeh (odabaşı) təyin etmişdir. Şahzadənin belə böyük bir vəzifəni və məsuliyyəti bu gəncə verməsi onu göstərir ki, İranda xacələri⁵⁴ də qul hesab edirlər. Burada xacələrə idari iş verilmir. Əlbəttə, bu qayda türklərə aid deyildir. Bu ölkədə bəzən xacələrin başçısı (xacəbaşı) ölkənin ikinci şəxsi olur

⁵³ Mirzə Əli Rza və Mirzə Əli Əkbər Qəvamülmülk, Hacı İbrahim xan Etemaddövlənin uşaqları idilər. Ataları qətlə yetirilən zaman onlar kiçik yaşlı olduqlarından onları öldürməmişdilər, lakin Əli Rzanı xədim etmiş, Əli Əkbərin isə gözlərinə mil çəkmişdilər. Sonralar Mirzə Əli Rza, Fətəli şahın hərəmxanasının etimadlı şəxsi və olduqca xeyriyyəçi olmuşdur.

⁵⁴ Xacə-bu söz “xədim olunmuş” mənasını ifadə edir, ancaq əvvəllər ağa, böyük, varlı, şeyx mənalarında da işlənmişdir.

və ən yüksək vəzifələrə çatırlar. Elə də olur ki, hətta şah özü onların nüfuzu altında olur.

Bir qədər yol qət etdikdən sonra Nəcəfqulu xan və ətrafındakılar ehtiramlarını bildirərək bizdən ayrıldılar. Şahzadənin sarayının mühüm zabitlərindən olan və mənə qonaqçı təyin olunmuş Fətəli xan Rüşdü ilə 6 fərsəx yol getdik. Fətəli xan Gilanın hakimi olmuş Hidayət xan Rüşdinin oğludur. Atası Ağa Məhəmməd xan tərəfindən məğlub edilmiş və gözlərinə mil çəkdirilmişdir. Oğlu isə girov kimi götürülmüşdür. Onun qeyri-mədəniliyi və zahiri təmizliyə diqqət etməməsi onu göstərir ki, sarayda girov uşaq kimi onunun təlim-tərbiyəsinə əhəmiyyət verməmişdilər.

Təbrizdən 5 fərsəx aralıqda yerləşən Sufiyan kəndində təklif edilən heç bir evi bəyənmədiyim üçün bir bağda düşdük. Gözəl bir axşam olsa da, hava bir az soyumuşdu. Yaxşı bir axşam yeməyi yedikdən sonra tonqalın ətrafında istirahət etdik. Səhər sufyanın cənubundakı geniş bir çöldən keçdikdən sonra dar və quru bir dəryəyə daxil olduq. Onun torpağı şor və arxları kükürd çöküntüləri ilə dolu idi. Daha 2 fərsəx yol getdikdən sonra Cam karvansarayının yaxınlığında düşərgə salmış Şahzadənin ordusuna yetişdik.

Şahzadənin ordusu. Mənim üçün ikiqat çadır hazırlamışdılar. Onun daxili naxışlı parçalarla bəzədilmişdi. İki qızılı rəngli dirək çadırın tavanını saxlayırdı. Çadırın daxilinin kənarları mənim bütün əşyalarımı tutacaq qədər geniş idi. Burada yol yoldaşlarımdan bəzilərinin yatacağı qədər yer də vardı. Digər yol yoldaşlarım üçün də balaca bir çadır hazırlanmışdı.

Şahzadə ilə yenidən görüş. Növbəti gün görüş zamanı vəzir və Şahzadəni kefsiz gördüm. Çünki şah və vəzirləri müharibəni davam etdirməmək qərarına gəlmişdilər. Şahzadə dilxorçuluğunu bildirir və deyirdi ki, hücum üçün uyğun fəsil əldən gedəcəkdir. Bu dəfə qabaqkıdan fərqli olaraq Şahzadəni olduqca istedadlı və təmtəraq tələb gördüm.

Həmin gün Azərbaycanın bəylərbəyisi Əhməd xanla tanış oldum. Mənim Azərbaycanda qaldığım müddətdə bu şəxs mənim gündəlik həyatımda mühüm rol oynadı. Bəylərbəyi böyük vilayətin hərbi hakimlərinin toplaşdığı məkandır. İlk baxışda mən bu

yaşlı kişiye mehr saldım, o, da min bir vasitə ilə mənə qarşı dost münasibətini ifadə edir, özünü Fransanın tərəfdarı kimi göstərir. Onun sözlərinə görə, Fransa ilə dostluq münasibətləri yaradılmasını təklif edən ilk şəxs olmuş və bu işdə çox zəhmətlər çəkmişdir.

Mən, xüsusən, qonaqçı kimi Fətəli xanın və onun axmaqlıqlarından, eləcə də, kobud rəftarından bezdiyimə görə Əhməd xanın yalanlarına uydum və Şahzadədən xahiş etdim ki, Əhməd xanı mənim qonaqçım təyin etsin. Şahzadə mənim xahişimi qəbul etdi. Mən və müsyo Nərisa çadırlarımızı Əhməd xanın çadırının qonşuluğunda yerləşdirdik və bundan daha çox məmnun olduq. Əhməd xan daha yaxşı xidmətçiləri bizim ixtiyarımıza verdi və bizə daha yaxşı yeməklər verdi.

İranlılardakı xurafat. Bir gün Əhməd xanın yanına gedəndə gördüm ki, Qalienin⁵⁵ tərcüməsini vərəqləyir və oxuyur ki, əziyyət çəkdiyi ishala qarşı bir vasitə tapsın. O, bunun üçün səndəl ağacının dəmləməsini tapdı və əmr etdi ki, ondan bir qədər gətirsinlər. Bu dəmləməni mənə də təklif etdi; onun xoş dadı yox idi, ancaq isidici təsirə malikdi. Əhməd xan dəmləməni içmədən öncə dua oxuya-oxuya təsbehin dənələrini çevirməyə başladı. Bununla da o, müəyyən etmək istəyirdi ki, bu dərman ona kömək edəcək, yoxsa yox? Sonunda o, aydınlaşdırdı ki, dəmləmə ona kömək edəcəkdir və onu içdi. Göründüyü kimi, iranlılar çox xurafatçıdırlar. Az iranlı tapılar ki, qərar qəbul etməmişdən qabaq sayları çox olan münəccimlərdən məsləhət almamış olsun. Hətta əhəmiyyətsiz hallarda belə təsbehlə fal tutulur. Belə məlum olur ki, təsbeh ibadət üçün deyil, istixarə üçündür.

İranda əgər fal uyğun gəlməsə, ən mühüm işlərdən çəkinirlər. Bəzən şah, yaxud böyüklərdən biri səfərdə, yaxud ovda olanda evə geri dönməkdən ötrü fal açır. Fal zamanı uyğun göstərməsə, onun evdə vacib işi olsa da, o, evə geri dönmür, evin kənarında çadır qurur və orada qalır. Səfərə çıxmaqdan ötrü də həmin minvalla istixarə edilir və yalnız uyğun günlərdə evdən çıxırlar. İranda bəzi günlər düşər-düşməz hesab olunur. Məsələn, burada III

⁵⁵ Qalien (210-?)—mühüm kəşflərə imza atmış yunan anatomiyası

gün heç bir mühüm işə başlamazlar. Mən bəzi iranlıları gördüm ki, köynəklərinin üzərində Quran ayələri yazdırmışlar və inanırlar ki, bu ayələr onu güllədən qoruyacaqdır. Hətta köynək üzərində bir neçə güllənin yerinə mənə göstərmişlər ki, güllə isabət etsə də, bədənə daxil olmamışdır. İranlıların etiqadına görə, firuzə daşı da faydalıdır. O, insanı bəladan qoruyur. İranda birinə firuzə daşı vermək dərin dostluğun ifadəsidir. İranlılar buna çox ciddi əməl edirlər. İranlılardakı xurafat onların gündəlik yaşayışında, xüsusən, xəstələnən zaman onlara çox çətinliklər törədir. Ötən əsrlərdə İranda tibb geniş inkişaf etməmişdir. İranlılar yalnız bəzi möcüzəvi dərmanlara və sirli məcunlara inanırlar. Onlar belə hesab edirlər ki, əgər qismətdirsə, onlar xəstəyə şefa bağışlayacaqdır.

Ordunun Camda qaldığı 5 gün müddətində elə bir diqqətəlayiq hadisə baş vermədi. Yusif Paşanın yanına qasid gedirdi və mən fürsətdən istifadə edib dostlarıma yazdığım məktubları onun vasitəsi ilə İstanbula göndərdim. Bu arada mən və müsyo Nərisa ordugahın ətrafında gəzib dolaşırdıq. Ordugahın yerləşdiyi çölün bir tərəfində bir dağ vardı. Dağın qəhvəyi rəngli təpəsində çaxmaq daşları, onların arasında isə xara daşlarının parçaları görünürdü. Belə məlum olurdu ki, orada böyük dəyişikliklər və çevrilmələr baş vermişdi. Dağın başından görünən çölün mənzərəsi qəribə idi; o, tamamilə quru və kələ-kötürdü, onda nə bir əkin, nə bir ağac, nə də bir həyat əlaməti yoxdu. Yalnız bəzən bəzi elatlara məxsus qara çadırlar gözə dəyirdi. Hər yerdə dağların özünəməxsus formaları vardı. Sanki, onlar bir-birinin üstündə qərar tutmuşdular.

İrəvandan Tehrana qədər 400 fərsəxlik bir məsafədə yerləşən bütün dağlar bu cürdür. Əlbəttə, mən bunun səbəbini bilmirəm, ancaq belə görünür ki, bu region zamanla qurumuşdur, yəni nə zamansa o, su ilə örtülü olmuşdur.

Günlərin birində gəzməkdən gec qayıdanda ordugahın dolanbaclarında yolu azdıq. O anda mən qərara gəldim ki, uyğun vaxtda ordugahdakı çadırların bir xətt üzərində qurulması barədə göstəriş verim, ancaq bu qərarım həyata keçmədi. Çünki həmin günün sabahısı bəzi dəyişikliklər baş verdi və qərar təxirə salındı.

Ordunun Camdan hərəkət etməsi. Ayın onunda gecə yarısı bizim çadırımızı dəvəyə yüklədilər və yola düşdük. Biz bir təxti-rəvanda oturmuş yaşlı qonaqçı ilə birlikdə hərəkət edirdik. Əhməd xan yeganə bəylərbəyidir ki, bu cür səfər etmək haqqına sahibdir. Çünki belə imtiyaz şah və vəliəhdə xasdır. Xəstə olan bö-yüklərin təxti-rəvanda səfər etmələrindən ötrü xüsusi icazə olma-lıdır və bu icazəni almaq asan bir iş deyildir.

Şahzadənin qoşununun hərəkəti şahın qoşununun hərəkətin-dən daha nizamlı idi. Atlar azad bir şəkildə otlaya bilməzdilər, çünki onların ağızında cilov vardı. Hava hələ qaranlıq olsa da, əs-gərlərin əllərində məşəl yoxdu. Bilmirəm, nədənsə, belə şeyiə gə-zir ki, guya, İran qoşunu yalnız gecələr və məşəl işığında hərəkət edir. Mənim şahid olduğlarıma görə, İranda qoşun daha çox gün-düzlər hərəkət edir. Əslində bu qədər hərbiçi üçün yanacaq odu-nunun çətin tapıldığı bir ölkədə o qədər məşəl hazırlamaq müş-küldür. Ancaq şah, yaxud Şahzadə ovdan, ya da səfərdən gec qa-yıdanda şamçı yanan yağ şamını onların qarşısında tutur. Əlavə etməliyəm ki, iranlılar işıq olanda yağın içində olan parça fitilli çırağı yandırmırlar. Əlbəttə, burada qarışıq şamlar da istehsal olu-nur. Onlar pis yanır, xoşagəlməz tüstü və iy verirlər. Şamlar yerə qoyulan böyük şamdanların üzərinə qoyulur. Ümumi camaat yax-şı işıqlandırmaq vasitəsinə malik deyil. Yalnız Şah və Şahzadənin saraylarında Avropa istehsalı 40 çırağ görmək olar. Ancaq onlar-dan çox istifadə edildiyini düşünmürəm. Çünki onların şamları yaxşı deyildir.

Həmin gecəni Camdan 5,5 fərsəx məsafədə yerləşən səhrada keçirdik. Ordu hündür bir dağın dibində əla bir otlaqda düşərgə salmışdı. Dağın təpələri cəhrayı rəngli çaxmaq damarlarından ibarət idi. Bu regionda çoxlu elatlar yaşayırlar. Elat qadınları çox gözəl və sakit təbiətliyərlər. Həmin günün sabahısı Şahzadənin hüzuruna girmək şərəfinə nail oldum. Mənə əla bir şam yeməyi göndərildi. Daha sonra vəzirlər və bir qrup böyüklər məni ziyarətə gəldilər. Ancaq yaşlı qonaqçı diqqətəlayiq qəbul təşkil etmədi.

İranda ailə münasibətləri. Əhməd xan böyük oğlunu mənə təqdim elədi. Mən ondan neçə övladı olduğunu soruşdum. Ətrafindakılara suallar verdi və bir müddət məsləhət elədi və sonra cavab verdi ki, hazırda 7 oğlu ata minə bilir, yerdə qalan övladlarının sayını dəqiq bilmir. İranda lətif cins diqqətə alınmır. Belə görünür ki, iranlılar qadınları çox sevmirlər. Burada nə atalar övladları ilə maraqlanır, nə də övladlar atalarını sevirilər. Əlbəttə, qadınlar iffət baxımından müstəsna dırlar. Bu xüsusiyyət hissiyyat və abırın elə bir zirvəsindədir ki, heç bir şəraitdə yox olmur. Qadınlar heç bir vaxt öz övladlarını yaddan çıxarmırlar.

Türkiyə xəbərləri. Ayın 14-də gecə qar yağdı və səhərişi hava çox soyudu. Həmin gün 1 nəfər türk Yusif Paşa tərəfindən məni görməyə gəldi. Bu şəxsi görüş məni çox sevindirdi, sanki, bir həmvətənimlə görüşürdüm. Onun davranışı çox nəzakətli və təbii idi, halbuki, iranlılarda bu xüsusiyyət yoxdur. Yusif Paşanın nümayəndəsi bir neçə xoşagəlməz xəbər də gətirmişdi. O cümlədən, məlum oldu ki, Sultan Səlim taxtdan uzaqlaşdırılıb. Onun yerinə Mustafa adlı birisi keçib. Türkiyədə yeni üsulu bərqərar edən bir neçə siyasi xadim də qətlə yetirilmişdi. Səxavətli və nəcib Sultan Səlimin taxtdan endirilməsi çox sarsıdıcı idi. Çünki bundan sonra bizim Türkiyə ilə münasibətimiz müşkül, ya da qeyri-mümkün ocaqdı.

İranda yeni sistem. İranlılar tərəfindən nigaran deyildim. Çünki onların türkləri təqlid etməyəcəklərindən və mənim qoşunu yenidən qurmağıma əngəl törətməyəcəklərinə əmin idim. Çünki, ordudakı dəyişikliklər və yeni təşkilatlanmalar, xüsusən də, kim-sənin mənafeyinə qarşı deyildi. Bununla belə, intizamlı ordudan anlayışı olmayan bir qrup komandirlər dəyişiklərdən sonra öz vəzifə və rütbələrinin təhlükəyə məruz qalacağını düşünərək nigaran ola bilirdilər. Ona görə də, mənim təklif etdiyim dəyişikliklərə kiminsə etiraz edəcəyini gözləməirdim. Mənim işimin böyük çətinliyi bu insanların davranışlarındakı qeyri-sabitlik və yeniliyə qarşı səbirsizlikləri idi. Onlar balaca uşaqlar kimi oynamaq xatirinə dərstdən qalırdılar. Başqa sözlə desəm, mühüm məsələləri sadə və əyləncəli bir tapşırığa görə qurban verirdilər. Hətta Şahzadə

belə bütün məziyyətlərinə baxmayaraq, bu eybdən xali deyildi. Bir dəfə piyada tapşırığına böyük həvəs göstərməsinə rəğmən, onu 8 gün yubatdı və mənim bir qalanın maketini hazırlamamı gözlədi. Maketin hazırlanması barədə mənə göstəriş verəndən 15 dəqiqə sonra məndən soruşdu ki, maket hazırdır? Halbuki bu müddət ərzində mən ancaq bir qədər kağız və digər vasitələr hazırlaya bilmişdim. Mənim bütün söylərimə baxmayaraq, bu iş bitənə qədər gündə 10 dəfə onunla bağlı suallar verirdi.

Ayın 16-da Əhməd xandan ayrıldım. Şahzadə onu Şahın hüzuruna göndərdi ki, ruslara hücum etməkdən ötrü icazə alsın. Əhməd xan xidmətçilərindən bir qrupunu mənə xidmət üçün ayırmışdı.

Həmin gün Şahzadə mənə 30 türkmən atı göndərmişdi ki, onlardan iki ən yaxşısını özüm üçün seçim. Mən bütün günü bu işlə məşğul oldum və seçimimdən çox məmnun qaldım. Seçdiyim hər iki atın mütənəşib və iri gövdələri vardı. Onların gözləri ahu gözləri kimi gözəl idi. Onlar güclü və əhliləşdirilmiş idilər.

Ayın 18-də qoşuna baxış keçirilirdi. Mənim çadırımın qapısını açdılar. Qoşun komandirləri iki cərgə düzülmüşdülər. Əsgərlər də başqa bir sırada düzlənmişdilər. Onlar böyük bir dördbucağı təşkil edirdilər. Mən böyük bir vüqarla çadırımın qarşısında əyləşib onların salamına cavab verdim. Həmin axşam vəzir mənim şərəfimə mükəmməl bir şam verdi.

Hərbi təlim. Növbəti gün orduya yeni çağırılan əsgərlərə hərbi təlim verdim. Müsyo Nərisə Fransada hərbi məktəbdə hərbi təlimlər keçdiyindən müavinim kimi mənə kömək edirdi. O, həm də mənim göstərişlərimi tərcümə və şərh etməkdə çox mühüm rol oynayırdı. Mən İranda at üstündə atəş açma, xüsusən, çox əyləncəli olan ox atma kimi çoxlu hərbi məşqlərə tamaşa etdim. Şahzadə bu fənnlərdə hamıdan mahirdir. O, bir neçə dəfə müəyyən xətt üzrə at çapdı, geri dönərək xətt üzərində 30 addımlıqdakı papağı tufənglə sərrast vurdu. Eyni hərəkəti həm soldan, həm də sağdan ox ilə, həm də tam isabətlə həyata keçirdi. Şahzadə, xüsusən, kaman çəkməkdə və ox atmaqda çox qabiliyyətlidir və bu işdə ən təcrübəli türkmən süvarilərini (*ovçularını-tərcüməçi*) belə

üstələyir. Türkmənlər İran ordusunda yeganə əsgərlərdir ki, hələ də oxdan istifadə edirlər. Türkmən tayfaları Xəzər dənizinin şərq regionlarında yaşayırlar. Onlar Turanın bütün xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamışlar. Həmin gün Şahzadənin əmri ilə hərbi məşqlərdə təqribən 10 min nəfər hərbiçi iştirak edirdi. Təlimlərdə nizamsızlıq vardı. Əsgərlər hədəfsiz atəş edirdilər. Hər kəs öz işi ilə məşğul idi. Ancaq səs-küy eşidilirdi. Axşama yaxın döyüşən tərəflər bir-birindən ayrıldı və hər kəs yorğun-argın ordugaha qayıtdı.

Ov. Ayn 22-də Şahzadə bir dağ keçisi ovlamış və onu mənə göndərmişdi. Dağ keçisinin rəngi ağ idi, buynuzları öküz buynuzuna bənzəyirdi. Əti mənə xoş gəlmədi. Əlbəttə, ət bir müddət saxlandıqdan sonra yeyilməlidir. Müsəlmanlar isə onu təzə-təzə (*bişirib-tərcüməçi*) yeyirlər.

Şahzadənin bizə göndərdiyi ovlardan ancaq vəhşi çöl eşşəyinin əti çox dadlı gəlirdi. Ceyran əti də yaxşı idi. Burada dovşan az olur. Mən boz və ağ rəngli dovşanları yalnız Üçmüəzzin çöllərində gördüm. Biz ətləri çox ləzzətli olan bir neçə cür quş da ovladıq. Onların arasında böyük qırmızı kəklik həm çox, həm də ətləri çox dadlı idi. Bəzən əyləncə üçün bu quşlardan tutur, qanadlarını yolur və çadırımızda bir qəfəsdə saxlayırdıq. Bəzən çadırımızın qapılarını örtür və onları qəfəsdən buraxırdıq. Camaat bizim quşlara belə marağımızı eşidəndən sonra bəxşiş almaq üçün bizə çoxlu quş gətirməyə başladı. Axırda biz bu əyləncədən bezdik və ona xitam verdik.

Qoşunda islahat. Bu müddətdə qoşunda islahat aparılması ilə ciddi məşğul idim və iş prosesində çoxlu çətinliklərlə qarşılaşırdım. Başlatdığım hər yeni işi başa çatdırı bilmirdim, çünki işin içindən yeni bir iş çıxırdı və mən birinci işi kənara qoymalı olurdum.

Naümid olmamam üçün çox çalışmalı və hövsələ lazım idi. Vəzir öz məhəbbəti ilə məni işə təşviq etməyə, rəğbətləndirməyə və ruhlandırmağa çalışırdı. O, bir gün mənə dedi ki, adım dünyanın 7 möcüzəsindən biri, ya yunanların 7 iqlimindən biri, ya Av-

ropanın 7 padşahından biri, ya da dünyanın 7 ulduzundan biri kimi məşhur olacaqdır. Bu, həm də onun göstərir ki, iranlılar 7 rəqəminə nə qədər əhəmiyyət verirlər.

Ayın 27-də iki hadisə baş verdi. Onlardan biri sevindirici, o birisi isə hüznü idi. Əvvəl xəbər gəldi ki, Əhməd xan, Şahdan icazə alıb ki, Şahzadə ruslara hücum etsin. Biz növbəti gün hərəkətə başlamalı idik. Mən sonsuz dərəcədə sevinirdim. Çünki fəaliyyət vaxtı gəlib çatmışdı. Ancaq bu xəbəri eşidəndən az sonra Şahzadə məni hüzuruna çağırırdı. Onun üzünü turşutmasından belə başa düşdüm ki, mənə bəd xəbər verəcəkdir. Belə də oldu. O, dedi ki, şahın ətrafındakılar yenidən hücum qarşı çıxmışlar. Ordunun hərəkəti onunla bağlı olacaq ki, bu ərəzidə heyvanların otlaması üçün ot qalmamışdır. Şahzadə həm də bildirdi ki, sülh təklifi ilə İrana gəlmiş rus nümayəndəsini qəbul etmək məcburiyyətindədir. O, mənə söz verdi ki, rus nümayəndənin şahın ordugahına getməsinə icazə verməyəcək və öz yanında saxlayacaqdır. Şahzadə onu da əlavə etdi ki, hələ də ümid edir ki, Əhməd xan hücum əmri ala biləcəkdir.

Bu müddət ərzində mən Fransa imperatorunun Almaniyanın şimalındakı fəaliyyətlərindən xəbərsiz idim. Xoş xəbər eşidəndə ümidləndirdim, bəd xəbər alınca isə fransız ordusunun gələcəyindən ötrü nigaran qalırdım. Ancaq bütövlükdə imperatorun şansına və qabiliyyətinə arxayın idim.

Şahzadə mənim narahatlıqlarımın fərqində idi və bir dəfə məni ruhlandırmaqdan ötrü görünməmiş və fəxr edilməyə layiq bir iş gördü; göstəriş verdi ki, bir miqdar meyvə gətirsinlər. O özü, müsyö Nərisa və mən meyvə yeməyə başladıq. Xarici səfirlərin heç biri Şahzadə ilə meyvə yemək şərəfinə nail olmamışdılar. Nə Şah, nə də Şahzadə heç kimə icazə verməzdilər ki, onların yanında yemək yesin. Bu məsələdə Novruz bayramı günləri istisna idi. Baharın ilk günü olan Novruz bayramında Şah və hakimlər əhalidən pul, cəvahir, parça və s. şəkildə çoxlu miqdarda hədiyyə alırlar. Əvəzində onlara qızıl sikkələr və xələt əta edirlər. Həm də onların yanında yemək yeməyə icazə verirlər.

Bu görüşdə Şahzadədən xahiş etdim ki, yeni ordunu nizamlı bir şəkildə qurum. Şahzadə bu təklifimi çox bəyəndi. Mən öz çadırıma geri dönəndən bir az sonra Şahzadənin göndərdiyi üç nəfər zabit yeni ordunun nizamlı bir şəkildə qurulması üçün mənim əmrinə verilmişdi.

Yeni ordu. Belə göstəriş verilmişdi ki, ordu yenidən Üçqənbər düşərgəsində yerləşdirilsin. Üçqənbərə səfərimiz 2 gün çəkdi. Birinci gün çox çətin yollardan keçdik. Yolun bir hissəsi o qədər dar idi ki, mənim qabağımda gedən 1 at və 1 dəvə dərin dəryəyə yuvarlandılar və parça-parça oldular. İkinci gün qoşun hərəkətə başlamamışdan qabaq mənə kömək etməli şəxslərlə birlikdə düşərgənin qurulmalı olduğu yerə doğru hərəkət etdik ki, orada planlama işləri həyata keçirək. Günəş çıxmamışdan qabaq bütün xanlar namaz qılmaq üçün dayandılar. İranda heç kimi namazı ihmal etmir. Ancaq təəssüflər olsun ki, iranlılar namaz qılanda da hörmətsizlik edir və bir-biri ilə danışır, öz xidmətçilərinə göstəriş verir, əsəbiləşir, onları acılayırlar.

Yeni ordugaha çatanda nə mənə kömək edənlərdən, nə də lazımı vasitələrdən bir xəbər yox idi. Buna baxmayaraq mən həvəslə işə başladım.

Şahzadə yeni ordugaha çatanda hər yeri gəzdi və görülmüş işlərdən çox razı qaldı. O, mənim çadırımın qarşısına çatanda bir neçə dəfə, həm də uca səslə “Bərəkallah!” dedi. Sonra 1 nəfəri mənim yanıma göndərərək onun vasitəsi ilə öz təşəkkür və təbriklərini mənə çatdırdı.

Hamı yeni ordugahdakı səliqə-səhman sevincini yaşayırdı. İndi hər kəs çadırlar arasında rahatlıqla dolaşa və istədiyi yeri asanlıqla tapa bilirdi. Mənə qəribə gəlirdi ki, yaranışdan çadırlarda yaşamış bir xalq necə olmuşdu ki, çadır düşərgəsi səliqəsini özü-özünə öyrənə bilməmişdi?

Növbəti gün Şahzadə mənə bir daha təşəkkür etmək üçün hədiyyə olaraq mənə fil sümüyündən düzəldilmiş və yüksək səviyyədə naxışlarla bəzədilmiş bir şahmat göndərdi. Şahmatın stolu altıayaq idi. O, iki parça fil sümüyündən hazırlanmışdı. Stol elə

gözəl düzəldilmişdi ki, hətta onun birləşmə yerləri belə görünürdü. Bu hədiyyə mənim üçün olduqca qiymətli idi, çünki bir müddət əvvəl göz ağrısına tutulmuşdum və kitab oxuya bilmirdim, hətta yazı yazmaqda da çətinlik çəkir, səfərimi təsvirdə çoxlu səhvlər buraxırdım. Bütün bunlara baxmayaraq, yenə də yeni ordunun yaradılması ilə məşğul olurdum.

Şahın ətrafının müharibənin başlanmasına qarşı etirazı.

Əhməd xan ruslara hücum və müharibənin davam etdirilməsinə icazə ala bilmədən geri döndü. Rusların nümayəndəsi ordugahda yaşayırdı. Şahzadə onu ayrıca saxlayırdı və biz onu görə bilmirdik.

Şahzadənin dostluğu və məhəbbəti fəaliyyətsizliyimizi bərtərəf edirdi. Ancaq ruslarla müharibə fürsəti əldən gedirdi. Biz Şahzadəyə və daha 8 nəfər gənc əsilzadəyə yeni silahlardan istifadə ilə bağlı hərbi təlimlər verirdik. Bütün təlimlərdə Şahzadə hamıdan yüksək nəticələr nümayiş etdirirdi.

Əsgər xanın Fransaya ezamı. Urmiyanın hakimi Əsgər xan Əfşar⁵⁶ imperatorluğun səfirliyinə ezam edilmişdi. O, tez-tez yanıma gəlir və mənə müxtəlif suallar verirdi. Mən həvəslə onun bütün suallarını cavablandırır və onu məlumatlandırırdım. Ancaq əmin idim ki, İran dövləti mənim verdiyim məlumatlardan heç vaxt istifadə etməyəcəkdir. Çünki, ümumiyyətlə, bu ölkənin insanlarında işi təqib etmək xüsusiyyəti yoxdur. Ancaq Əsgər xan Əfşar digərləri ilə müqayisədə igid və məlumatlı idi. İlk dəfə onu görməyə gedəndə o, özünün daxili əl işləməli parçalarla və İran şahlarının rəsmləri ilə bəzədilmiş çox gözəl çadırını mənə bağışladı. Əlbəttə, bu hədiyyəni qəbul etsəydim və onu Avropaya götürsəydim, çox diqqətəşayan olardı. Ancaq çadırın ağırlığı və onun daşınmasındakı problemlər məni çarəsiz olaraq bu hədiyyədən imtina etməyimə səbəb oldu. Bundan başqa, hər gün mənə gətirilən digər bir çox hədiyyələrdən də imtina edirdim. İranlıların bir adəti var; əgər onun hansısa əşyasını tərifləsən, o, dərhal həmin

⁵⁶ Fətəli Şah 1807-ci ildə Rusiya ilə Fransa arasında dostluq münasibəti yarandığını öyrənəndən sonra Əsgər xan Əfşarı səfir olaraq Fransaya göndərdi ki, Fransanın mövqeyini dəqiqləşdirsin.

əşyanı sənə hədiyyə edəcəkdir. Ancaq, heç şübhəsiz ki, həmin əşyanı əldən verdiyinə görə narahat və dilxor olacaqdır. Hər halda o, verdiyi hədiyyədən daha qiymətlini almaq arzusundadır.

Avqustun 7-də hava çox soyumuşdu. Qaranquşların köçməsi yayın sona çatmasından xəbər verir və hava günü-gündən daha da soyuqlaşır.

Avqustun 9-da Şahzadə Məhəmməd Vəli Mirzənin⁵⁷ müvəfəqiyyəti və Xorasanda 60 min nəfərlik “Ağvağ” ordusunun məğlubiyyəti şəərəfinə 3 dəfə toplardan yaylım atəşi açıldı. Bu xəbər məni daha çox mütəəssir etdi, çünki indi biz də düşməni məhv etməklə məşğul ola bilərdik.

Gözlərim elə ağrıyır ki, məktubu yekunlaşdırmağa məcburam. Onu qasidlə İstanbula göndərəcəm.

⁵⁷ Məhəmməd Vəli Mirzə-bu il Xorasanın komandanı böyük bir türkmən dəstəsini məğlub etmişdi. Baxın: Nasixülvərix, 1334, s. 78.

VI FƏSİL

TƏBRİZ. 14 NOYABR 1807

Qərar verilmişdi ki, tezliklə İrani tərək edim. Taleyimdə Türkiyə sərhəddində yenidən kürd elatlarının ocaqlarını görmək qisməti varmış. Gözlərimin ağrısı yenidən şiddətlənmişdi. Ağrıdan inildəyirdim, hətta bir ara, 15 gün müddətində, sanki, kor olmuşdum. Şahzadə şəxsi həkimini məni müalicə etmək üçün göndərmişdi. O, yanmış sac və tiryəklə məni müalicə etdi. Bu dərman çox güclü idi və ağrını götürdü, ancaq gözlərimi zəiflətdi.

İmperator bayramı. Şahzadə eşitmişdi ki, 15 avqust imperator günüdür və Fransada bu günü bayram edirlər. Bu münasibətlə o, qonaqçım Əhməd xana əmr vermişdi ki, böyük bir ziyafət təşkil etsin və toplardan yaylım atəşi açılsın və Şahzadə kiçik bir qoşunla hərbi təlim keçirsin.

Qara xanın ölümü. Təəssüflər olsun ki, avqustun 15-də axşam Türkmən elinin başçısı Qara xan dünyasını dəyişdi. O, Şahzadənin uşaqlıq dostu idi. Üç həftə əvvəl hərbi məşqlər zamanı tüfəng gülləsindən yaralanmışdı. İranlılar atış məşqləri zamanı tüfəngin lüləsinin ağzını yaş əsgisi ilə bağlayırlar ki, atəş zamanı o, ağır əşya kimi atılır. Hər halda həkimlərin səriştəsizliyi və əvvəldə də deyildiyi kimi, şərabin çox içilməsi üzündən Qara xan dünyadan getdi. O, ömrünün son anlarında çox təəssüf edirdi ki, niyə əziz Şahzadəsinin aparacağı uğurlu döyüşdə şəhid olmadı? Bu döyüşkən gənc indiyə qədər öz qəhrəmanlıqları və qabiliyyəti ilə ölkəsinə, Şaha və Şahzadəyə diqqətəlayiq xidmətlər etmişdi. Onun ölümü hər kəsi təəssüfləndirdi.

Bizim bayramımız yasa döndü. Hamı onun tabutunun ətrafına toplaşaraq namaz qılmağa məcbur olmuşdu. İranın igid ellərindən biri olan Qara xanın eli Fətəli şahın hakimiyyətə gəlişinə qədər İran şahlarına itaət etməmişdilər. Ancaq Fətəli şah padşah olandan sonra könüllü olaraq ona tabe olmuşdur.

Ənənəyə görə, Qara xanın cənazəsini günortaya qədər Şahzadənin xüsusi odasında saxladılar. Bütün böyüklər bura gələrək,

kədərlerini ifadə etdilər və onunla vidalaşdılar. Günorta qiymətli şal və parçalarla örtülmüş tabut torpağa verilməsi üçün İrənin şərqinə-mərhumun vətəni olan Ceyhun çayının yaxınlığındakı məntəqəyə daşındı. Tabutu daşıyan karvanın qabağında Qara xanın atı gedirdi. Atın üstünə qiymətli şal və parçalar salınmışdı. Onun bir tərəfində mərhumun qılınıcı zirehi asılmışdı. Bir neçə qulam şirniyyat, şərbət və quru meyvələrlə dolu gümüş və qızıldan olan iri məcmeyilər daşıyırdılar. Sonra Şahzadənin musiqiçi dəstəsi yol gedə-gedə qismən oynaq bir musiqi ifa edirdilər. Bu mahnını hər cür hadisə zamanı çalırlar. Düşünürəm ki, təkcə bunu bacarırlar.

Cənazəni bir kəcavəyə qoymuşdular. Onu Şahzadənin topçuları daşıyırdılar. Karvanı müşayiət edənlərin bir hissəsi çalışırdılar ki, tabutu daşımaq şərfinə nail olsunlar. Digər böyüklər də karvandan 1 fərsəx aralıda hərəkət edirdilər. Sarayda yas olmasına baxmayaraq, mükəmməl bir şam süfrəsi hazırlamış Əhməd xan onu iptal etmədi. Vəzir də təşrif buyurdu və biz çox gözəl və müfəssəl bir şam yedik.

Ayın 16-da Şahzadə xəbər göndərdi ki, Qara xanın ölümünə görə məni qəbul etməyəcək. Ənənəyə görə, o, mənə meyvə və yemiş göndərmişdi. Bu günlər havalar çox soyuq keçirdi. Qərar verilmişdi ki, mən bir qrup zabitlə birlikdə qoşunun yenidən qurulması ilə məşğul olaq. Bunun üçün həmin zabitlər mənim çadırıma toplaşmışdılar. Onlar mənim nəzarətim altında görüləcək işləri layihələndirməli idilər. Bu arada gözlərimin ağrısı məni hər cür başqa işlər görməkdən məhrum etmişdi.

Ayın 21-də atla dolaşarkən ordugahın ətrafında bir neçə söyüd ağacı gördüm və sevindim. Çünki aylarla ağac görməmişdim.

Ayın 22-də Şah sarayının rəssamı və memarı olan və “Çətirçibaşı” vəzifəsini daşıyan Məhəmməd Saleh bəy ordugaha gəldi. Hamı onu savadlı bir şəxs kimi tanıyırdı, ancaq onun riyaziyyat və fizikadan minimum anlayışı belə yox idi.

Şah onu ordugaha göndərmişdi ki, 20 gün müddətində müharibə taktikası, qalanın qurulma qaydası (*çox güman ki, söhbət qalanın deyil, istehkamin qurulmasından gədir-tərcüməçi*), döyüş

mövqeyinə hücum və onun müdafiəsi, hidrologiya və su nasosundan istifadə qaydalarının icrasını təlim etsin. Şah öz dəsti-xətti ilə bir çox suallar yazmış və məndən onları cavablandırmağı istəmişdi. O, həm də əmr göndərmişdi ki, Şahzadə üçün çəkdiyim qala maketini hazırlayım.

Fətəli şahın fərmanı. Fətəli şahın məkrub yazmaq üsulu ilə tanış olmanız üçün onu müsyo Nərisanın tərcüməsində Sizə təqdim edirəm⁵⁸:

“Şahın möhrü.

Bu dünyanın aid olduğu uca və mərhəmətli Allahın adına! Böyük, tanınmış, ağıllı, qabiliyyətli, çalışqan, həmkarları və dostlarının iftixarı Avqust Benton, Siz hər kəsə qayğı ilə yanaşan Şahzadənin etimadını qazanmışınız. O, belə qərara gəlmişdir ki, öz aqlınız, zəkanız və təşəbbüsünüzlə layihəsini hazırlamış olduğunuz qala bizim uca lütfümüzlə bəyənilmiş və onun inşasına razılıq verilmişdir.

Biləsiniz ki, Sizin vəzifələrinizin icrasında və Şahzadəyə münasibətdə ortaya qoyduğunuz və ölkəmiz tərəfindən qiymətləndirilən gözəl, pak, təmiz niyyətiniz, iradə, səmimiyyət və işgüzarlığınız Günəşə bənzəyən uca şah həzrətlərinin diqqətini cəlb etmişdir. Buna görə yeni və yüksək binaların və tikililərin yaradılması məqsədi ilə öz həmkarları arasında seçilən və tanınmış Çətirçibaşı Məhəmməd Saleh bəy bir an öncə Sizin yanınıza göndərilir. Ona əmr olunmuşdur ki, cənabınızın layihəsi ilə tanış olsun və Siz yenidənqurma ilə bağlı öz müasir düşüncələrinizi çəkinmədən və tərəddüd etmədən ona öyrədə, bununla bağlı lazım

⁵⁸ Avqust Benton Şahın məktubunu hərfi tərcümə edərək onun yazıldığı fars dilinin, xüsusən rəsmi üslubunun nə qədər ağır, sönük, səmimiyyətdən kənar, bəzən yersiz ibarə və ifadələri ilə şəxssiz cümlələr şəklində verilməklə hətta çətin anlaşılan olduğunu göstərmək istəmişdir. Əlbəttə, adıgedən məktub Azərbaycan dilinə məntiqi, mənalı, anlaşılıq və ana dilimizin bənzərsiz gözəl üslubu ilə tərcümə edildiyindən bu cəhət ortadan qaldırılmışdır. Bu cəhət bir daha Azərbaycan dili üslubunun, xüsusən də, fars dili üslubu ilə müqayisədə nə qədər səlis və ifadəli olduğunu ortaya qoyur.

olan hər cür avadanlıqları onun ixtiyarına verəsiniz ki, o, biz Əlahəzrətə çatdırsın. Bununla da Sizin ağıl, zəka və işgüzarlığınız daha artıq dərəcədə məlum olacaqdır.

Məhəmməd Saleh bəy ora çatandan sonra adlı-sanlı Avqust Benton diqqət və istedadla çəkməli olduğu layhələri onun ixtiyarına qoymaqla Qibleyi-ələmin hüzuruna yetişdirməli, bununla da, öz istedadını ortaya qoymalı, imperatorumuzun ehtiyacını qarşılamalıdır. Avqust Benton bilməlidir ki, o, hər zaman bizim dünyanı əhatə edən hakimiyyətimizin kölgəsi altında olacaqdır. Bu, onun işinin əsas qayəsi hesab olunur”.

Mənim qonaqlığım. Ayın 23-də Şahzadə mənə xəbər göndərdi ki, sabah axşam öz mətbəxindən mənə yeməklər göndərəcəkdir və mən istədiklərimi dəvət edib ziyafət məclisi təşkil edim. Mən də ədəb qaydalarına riayət edərək bu işi Əhməd xana həvalə etdim ki, məsləhət olan şəxsləri dəvət etsin. Həm də ondan xahiş elədim ki, onun çadırı daha böyük olduğundan ziyafət orada keçirilsin.

Qacar sülaləsindən olan Əli xan, İsmayıl xan, Nəcəfqulu xan və Şahzadəyə yaxın igid və döyüşkən sərkərdələrdən bir neçəsi bu ziyafətdə iştirak etdi. İkincilərin xan titulu olmasa da, onlar özlərini başqalarından üstün hesab edir, münasibətlərində böyük vüqar göstərirdilər.

Fətəli şahın Napoleona hədiyyəsi. Növbəti gün Şahzadəni ziyarətə getdim. O, atasının imperator Napoleon üçün hədiyyə olaraq göndərdiyi iki qılıncı mənə göstərdi. Onlardan biri Topal Teymura, ikincisi isə Nadir şaha aid idi.

Şahzadənin imperator Napoleona qarşı böyük səmimiyyəti olduğuna görə, onun haqqında yüksək fikirlərini söylədi. Bununla belə, İranın tarixi qəhrəmanlarına aid qiymətli qılıncların ölkədən çıxarılmasına razı deyildi.

Şahzadə üçün xələt. Sentyabr ayının 3-də Şahzadə, Şah tərəfindən göndərilən Fərəculla xanı qarşılamalı idi və təşrifata (*protokol qaydalarına-tərcüməçi*) yaxından tamaşa etmək üçün məni də qarşılama mərasiminə dəvət etmişdi. Fərəculla xan Şahın hədiyyə olaraq göndərdiyi çoxlu sayda xələt, at, yəhər, azuqə və

pul gətirmişdi. Qarşılama mərasimi üçün münasib bir ərazidə bir neçə çadır qurulmuşdu. Şahzadə öz çadırında Şahın nümayəndəsini qəbul edəndə və onun göndərdiyi hədiyyələri alanda camaata şirniyyat paylanırdı. Şahzadə məni səslədi və mən qaydaya əsasən, onu təbrik etdim. Çadırın qarşısında 15 təvaz uzunluğu və 4 təvaz enindəki bir sahədə pərdə ilə əhatələnmiş, əla meyvə və şirniyyatlardan ibarət böyük bir süfrə açılmışdı. Şahzadə hədiyyələri qoşuna göstərməkdən ötrü pərdələri açdı. Oradakılar irəli gəldilər, salam verdikdən sonra orada düzülmiş nemətlərdən yeməyə başladılar. Şahın Şahzadəyə göndərdiyi xələt ələ Kəşmir şalı idi. Tədbirin sonunda Şahzadə, atasının ona göndərdiyi ata mindi və ordugaha qayıtdı. Bu at olduqca qəşəng və gözəl idi, ancaq mənim nəzərimcə çox çilğindi. Onun yəhəri və üzəngisi cəvahiratla bəzədilmişdi; təqribən 5 min tümən qiyməti vardı. Bu, Fransa pulu ilə 100 min frank deməkdir. Ordugaha qayıdanda bəzən balaca toplardan atəş açılırdı. Süvari Şahzadə iki cərgə piyadanın arasından keçirdi, onun ardınca isə süvarilər gəlirdilər.

Növbəti gün mən Fərəculla xanla yenidən görüşdüm. Onunla şam yeyərkən, o, mənə qarşı olduqca dost münasibətini ifadə etdi.

Orduda oğrunun edam edilməsi. Bir neçə gün öncə mən bir oğrunun edam olunmasının şahidi oldum. Övvəl onun gözlərini çıxardılar, sonra əllərini, burnunu və qulaqlarını kəsdilər. Daha sonra onu boğdular və başını 3 gün müddətində ordugahın bazarında dar ağacından asdılar. Bu edamı ona görə təfsilatı ilə şərh edirəm ki, iranlıların insani hisslərdən nə qədər uzaq olduqlarını dərk edəsiniz. Halbuki bizim dinimiz olduqca mülayim bir dindir. İranlıların hamısının bellələrində dava düşəndə istifadə etmələri üçün xəncər olur. Ancaq onlar təsadüfi hallarda dava edirlər. Çünki onlar səbirlə və hövsələlidirlər. Bir gün bir əsgər öz həmxidmətini bıçaqlamış, bir müddət Şahzadənin at tövləsində gizlənmiş, daha sonra qaçmış və cəzalandırılmaqdan canını qurtarmışdı.

Ayın 14-də gecə zəlzələ baş verdi. Həmin gün Şahzadə general Sebastianidən məktub almışdı. Məktubda general Qardanın İranda səfir təyin olunması barədə məlumat verilirdi. Məktubdan

məlum olurdu ki, imperator uğurlu müharibəni başa vurmuşdu. Şahzadə bu xəbərdən sevindiğini bildirdi.

Təbrizə tərəf hərəkət. Ayın 15-də ordunu topladıq və oradan köçdük. Mən Şahzadə ilə birlikdə qoşunun qarşısında hərəkət edirdim. O, bununla özünün mənə qarşı rəğbət və dostluğunu bildirirdi. İstirahət vaxtı məni azad etdi və mənim üçün əla yemək göndərdi.

Bu arada mən başa düşdüm ki, biz Təbrizə tərəf hərəkət edirik. Ancaq bu barədə sual vermirdim, çünki uyğun olmazdı. Əlbəttə, aydın idi ki, artıq ruslarla müharibənin başlanmasına heç bir ümid qalmamışdı. Bu, məni çox üzürdü.

Axşam Təbrizin qurtaracağındakı bir çayın kənarında çadır qurduq. Gecənin yarısında güclü tufan başladı və qısa müddətdə çöl gölməçəyə çevrildi. Ayın 16-nı bataqlaşmış bu ərazidə keçirdik. Şahzadə mənə ov əti, mer-meyvə və dostluq məsajları göndərdi.

Ayın 17-də mən Şahzadədən qabaq yola düşdüm ki, ordu üçün təhlükəsiz bir yerdə düşərgə salmaqdan ötrü ərazi müəyyənləşdirim. Bu qumsal və quru çöldə çoxlu iri kərtənkəllər yaşayır, onlardan bəzilərinin uzunluğu 3 paya çatır. Burada xeyli əqrəb də gözə dəyir. Məzə üçün onlardan birini qılincin ucu ilə bir neçə dəfə yerə sıxdım. Hər dəfə o, dərhal quyruğunu qaldırır və qılınca elə zərbə bururdu ki, səsi eşidilirdi.

Abbas Mirzənin Təbrizə daxil olması. Ayın 21-də ordunu son dəfə sıraya düzdüm və Təbrizə tərəf hərəkət etdik. Şahzadə Təbrizə birlikdə daxil olmaq üçün məni yanına çağırırdı. Müharibə edib qələbə qazana bilmədiyinə görə çox narazı qalmışdı və bu narazılığını gizlədə bilmirdi. İndiyə kimi kəklik və ceyran ovlamaqla məşğul olsaq da, Təbrizə girişimiz xüsusi təşrifat və təmtəraqla həyata keçdi. Şahzadənin xüsusi çalğıcılar dəstəsi və süvariləri ondan irəlidə onun hər iki tərəfi ilə gedir, yaylın atəşi açır, qəribə hay-küy yaradırdılar. Yəqin ki, belə nümayişi müşahidə edən Avropa səyyahları yazmışdılar ki, şahın hərəkəti zamanı ona yaxınlaşmaq istəyəni onun ətrafı öldürür.

Şəhərə 2 fərsəx qalmış yavaş-yavaş Şahzadəni qarşılamağa çıxmış tacirlərlə və digər təbəqələrdən olanlarla qarşılaşdıq. Onlar xüsusi bir ehtiramla bizimlə birgə getməyə icazə aldılar. Şahzadə ancaq mollaların sırası qarşısında dayandı və bir müddət onlarla söhbət etdi. Keçdiyimiz son kənddə təqribən 50 nəfər kəndli yarımçılpaq halda Şahzadənin qarşısında rəqs etdi və “Ya Əli, ya Əli” deyə səsləndilər, əllərindəki bel və külünləri havada yellədilər. Bir az aralıda əllərində xüsusi bayraqları olan erməni keşişləri dayanmışdılar. Onlar Şahzadəyə “Xoş gəldiniz!” dedilər. Şahzadə onlara cavab verdi.

Təbrizin şəhər darvazası qarşısında rəqqas, çalğıçı-xanəndə və kəndirbaz dəstələri toplaşaraq nümayiş göstərirdilər. Kəndirbazların bəziləri olduqca mahir idilər. Onlar böyük kəməndləri ağır və qalın zəncirlərlə bağlayaraq qövs halına gətirir və onun ortasından atlanırdılar. Bütün yol boyu Şahzadəyə müxtəlif şirniyyat təklif edilirdi. Təbrizin küçələri qiymətli parçalarla bəzədilmişdi. Bəzi yerlərdə qadınlar evlərin damına çıxıb oradan qışqıraraq “Sənə qurban olum!” deyirdilər. Ancaq keşikçilər onları ya xoşluqla, ya da zorla evlərə endirirdi.

Şahzadə öz sarayına çatanda top səsləri eşidildi. Bu, onun saraya yetişməsinə xəbər verirdi.

Mənim yerləşdiyim müлк Şahzadənin sarayının yaxınlığında idi. O, iki hissədən təşkil olunmuşdu. Hissələr kiçik və gözəl bir həyətlə bir-birindən ayrılırdı. Otaqların hamısı çox rahat idi. Burada böyük və gözəl bir tavla da inşa edilmişdi. Şahzadənin sarayı İranda gördüyüm ən möhtəşəm binalardan biri idi.

Şahzadə mənə xidmət göstərmək üçün təqribən 20 nəfər ayırmışdı. Onlardan birinin vəzifəsi istədiyimi hazırlamaq, almaq və bütün məsrəflərimi qarşılamaq, bununla da, mənim pul xərcləməyimə imkan verməmək idi. Mənə bacarıqlı bir aşpaz da ayrılmışdı. Ən ləzzətli isə o, idi ki, mənim üçün kifayət qədər xüsusi Şiraz şərabı nəzərdə tutulmuşdu. Şahzadə tərəfindən belə diqqət və qayğı görməyim Təbriz həyatımı rəvnəqləndirirdi. Buna bax-

mayaraq, belə həyatdan artıq sıxılmışdım. Bu arada Fransadan gələn bir heyət məni ümidvar etdi ki, tezliklə Avropaya qayıdacam. Bu ümidlə təsəlli tapmağım belə, məni sevindirirdi.

Mənim vəzifələrim. Bu arada mənim çoxlu vəzifələrim vardı. Mən qalanın və müxtəlif avadanlıqların layihələrini hazırlayırdım. Eyni zamanda, piyadalar üçün təlimatlar tərtib edir və onlara tapşırıqlar verirdim. Arada da dərzilər, ayaqqabı tikənlər, silah-sazlar, aşpazlar və başqaları ilə müzakirələr aparır, onların işlərinə nəzarət edirdim ki, yeni ordu üçün çəkmə, papaq, silah və s. hazırlasınlar. Bu zamanlar əsas əyləncəm at minməkdən ibarət idi. O da təbiətin quru çöllük olmasına görə məhduddu.

Çayın sahilində və şəhərin ətrafında bağlar çoxdur. Onların sahibləri məni dəvət edirdilər ki, bu bağlarda gəzim-dolaşım. Bağların əksəriyyəti meyvə bağları idi və onlar gil hasarlarla əhatə olunmuşdular.

İranda bağların hamısı iki düz və kəşişən küçələrlə layihələndirilmişlər. Onların hər iki tərəfində sənubər və çinar ağacları əkilmişdir.

Malikanənin ortasında böyük bir hovuz, onun ətrafında isə bağçalar vardı. Bu bağçalarda pərakəndə şəkildə lalə, qızılgül, yəsəmən, yas kimi güllər əkilmişdi. Yas gülü yabanı gül kimi bitir. İranda atəşpərəstlər (zərdüştlər) ən yaxşı bağbanlar və gülbəcərənlərdir. Çünki onların dinində ağac əkmə və suvarma müqəddəs işlərdən hesab olunur. Atəşpərəstlərin sayı azdır; müsəlmanlar onları məğlub etmişlər, lakin onların nəsiləri İranın ən yaxşı insanlarıdır; onlar daha sadıq, daha zəhmətkeş və daha təmizkardırlar.

İranlıların qonaqlığı. Böyüklərin çoxusu məni şam yeməyinə dəvət edirdilər. Ancaq mən məşqələ bəhanəsi ilə üzrxahlıq edirdim. Doğrudan da, belə izdihamlı və təşrifatlı məclislər mənim üçün yorucu olmuşdu. Belə məclislərdə söhbətlər az olur, daha çox keçmişdən məlumatlı olanlar özlərinin qədim şairlərindən bir beyt şeir oxuyurdular. Şam uzanır, hər cür söhbət qeyri-mümkün olurdu. Söhbət ancaq şam yeməyindən sonra, o da əgər şərab işilmişdisə, başlanırdı. Tərcüməçi vasitəsi ilə söhbət etdiyimə görə, mənim üçün çox çətin idi. Həm də söhbəti öz istəyimə uyğun

apara bilmirdim. Bundan başqa, vəzirlə söhbətimizdə bir məsələni bir neçə dəfə təkrar etməyə məcbur olurdum. Çünki o, dediklərimi bir əzilmiş kağız parçası üzərində qeyd edir və tez-tez onu itirdiyindən mən dediklərimi təkrar etməyə məcbur olurdum. Mən onu inandıra bilmirdim ki, qeydlər bir dəftərçədə aparılırdır.

İran qadınları. İranda olduğum müddətdə dəvət olunduğum heç bir evdə bir nəfər də olsa, bir qadın görmədim. Onlar oturduqları pərdənin arxasından mənə görürdülər, mən isə onları görmürdüm. İranlılarda onların qadınları haqqında sual vermək cayız deyildir. Xoşbəxtlikdən bəzən mənzilimin damına çıxanda qonşu evin damına çıxmış bir qadın görürdüm. O da o halda olurdu ki, gözətçi orada olmayanda. Əgər gözətçi orada olsaydı, dərhal qadını evə enməyə məcbur edərdi, bəzən də onu şallaqlayardı. İranlı qadınların əksəriyyəti gözəldir. Xüsusən, onların gözlərinin böyüklüyü və parlaqlığı diqqəti cəlb edir. Onlar zərif⁵⁹ paltarlar geymirlər; geydikləri gen və işləməli şalvar (*tuman-tərcüməçi*) onların gözəl əndamlarını örtür.

İranlı qadınlar evlərində bədənlərini budlarının üstünə qədər örtən uzun köynək geyir, başdan-ayağa cəvahir, mirvari, qızıl və gümüşlə bəzədilmiş uca və itiüclü başlıq (*yaylıq-tərcüməçi*) örtürlər. Onların bəzəkləri çox bahalıdır. İranlı kişilər öz xanımlarını bəzəməkdən ötrü, həqiqətən də, böyük pullar xərcləyirlər.

Qadınlara qarşı belə diqqət, qayğı və məsrəf onların yaşlı və gücsüz hallarında həyata keçirilir. Bu, onlara qarşı olan sevgisizlik və məhəbbətsizlik ilə ziddiyyət təşkil edir. Halbuki qanuni tələyə⁶⁰ icazə verilir. Ancaq İranda boşama hallarına çox az rast gəlinir. Qadın evdən bayıra çıxanda bütün bədənini başdan ayağa örtən üç ədəd qalın çadra örtür. Ancaq üçüncü çadrada olan balaca deşik ona imkan verir ki, getdiyi yolu görə bilsin. Bu deşikdən

⁵⁹ Avropalı Avqust Benton, yəqin ki, yarımçılpaq və dərinə göstərən ipək geyim demək istəmişdir.

⁶⁰ Talaq-boşama

hətta onun gözlərinin rəngini belə müəyyən etmək mümkün deyildir. Ermənilər də bu qaydaya riayət edirlər. Halbuki onların dini adət-ənənələrinə görə qadınları gizlətmək (*örtmək-tərcüməçi*) məcburiyyətində deyillər. Mən, bütün ciddi-cəhdimə baxmayaraq, bir nəfər də olsa, nə müsəlman, nə də erməni qadının üzünü görə bilmədim.

Ayın 17-i şəban ayının ortası idi. Adətə görə, bütün evlərdə od qalanmalı və onunla əylənilməli idi. Hava çox yaxşıydı. Ay işığı mənzərənin gözoxşarlığını artırırdı.

Ayın 23-də xalq ərzağın bahalıqına qarşı narazılıq və etirazlara başladı, lakin baş verən güclü tufan əhalini sakitləşdirdi. Küçəyə çıxmış insanlar güclü şimşək və ildırım çaxması, havanın soyuması və qarın yağması ilə dağılıdılar. Yaşadığım evin həyətinə iki barmaq qalınlığında qar yağmışdı.

Ayın 27-də Əsgər xan gəlib çıxdı və Fransaya səfərə hazırlaşmağa başladı. Fətəli şah, Napoleona yazdığı məktubda Əsgər xanı “Yalan pərdəsindən fərariyyət etmiş həqiqət bülbülü” kimi təqdim etmişdi.

General Sebastiani Bağdad yolu ilə mənə bir məktub göndərmişdi. May ayının 14-də yazılan məktubda o, mənim İstanbulda olmamı əmr edir və Qardanın ezamiyyəti barədə məlumat verirdi. Sonunda başa düşdüm ki, bir müddət məni məlumatsız qoymalarının səbəbi o imiş ki, mənim İrandan çıxdığımı düşünürmüşlər. Bu məktubu alandan sonra qərara gəldim ki, Avropaya getməyə hazırlaşan Əsgər xanla birlikdə yola çıxım. Bunun üçün Şahzadədən onu ziyarət etməm üçün icazə istədim. Şahzadənin mənə göstərdiyi mehribanlıqlar, məhəbbətlər, hörmət və ehtiramlar, xüsusən də, mənim getməyim xəbərimin onu necə üzdüyündən bəhs etməyəcəm.

Noyabr ayyının 1-də Şahzadə öz əli ilə mənə 2 ədəd firuzə qaşlı üzük və iranlıların bütün dərdlərə dərman hesab etdikləri bir

qədər mumiya⁶¹ və dostluq əlaməti olaraq müşk qələmdən bağışladı. Evə gələndə gördüm ki, əlavə olaraq mənə özünün boyhaboy rəsmini də göndərmişdir ki, özümlə Avropaya götürüm və hər zaman onu xatırlayım. Tablonu olduqca pis çəkmişdilər, ancaq Abbas Mirzəyə çox oxşayırdı. Libası hissələrinə qədər sezilirdi. O, qırmızı rəngdə idi; İranda bu rəngdə paltarları ancaq səltənət ailəsinin üzvləri geyə bilərdilər. Çox böyük təəssüf hissi ilə belə böyük və alicənab Şahzadədən ayrılacaqdım. Burada qaldığım müddətdə onun mənə qarşı səmimi mehribanlığı və diqqəti bir an belə ara verməmişdi. Şahzadə İranda gördüyüm ən alicənab və ən səmimi şəxs idi; o, gül içərisində parlayan almaza bənzəyirdi.

Bu müddət ərzində mən əvvəllər faciəsini şərh etdiyim vəzirin oğluna çox bağlanmışdım. O, mənim Təbrizdə olduğum müddətdə tez-tez məni ziyarət etməyə gəlirdi. Mən onunla həmsöhbət olmaqdan zövq alırdım. O, da sonsuz ehtiramının əlaməti olaraq mənə bir firuzə qaş bağışladı.

Mirzə Bozorgun oğlu Mirzə Həsən də mənə ona oxşar bir hədiyyə verdi. Ancaq onun səmimiyyətinə şübhə etdiyimə görə bu hədiyyəyə o qədər də sevinmədim.

Avropaya tərəf qayıdış. Noyabr ayının 3-də İran səfiri ilə birlikdə yola çıxdıq. Səfərimizin ilk günündə yalnız 6 fərsəx yol gedə bildik. Gecəni Təbriz çölündə Maiyan dərəsində keçirdik. Əsgər xanın yol yoldaşları o qədər çox deyidi. Onu müşayiət edəcəklərin əksəriyyəti İranın sərhəd şəhəri Xoyda onu gözləyirdi. Mənim yol yoldaşım İrani tərk etməyə çox sevinən bir nəfər yunanlı xidmətçi, Şahzadənin məni İstanbula qədər müşayiət etməmi tapşırdığı bir ata və onun iki oğlu idi. Ev əşyalarımı və müsafirləri daşımaq üçün mənə 7 at və 4 qatır⁶² verilmişdi. Abbas Mirzənin böyük səxavətlə mənə bağışladığı gözəl atlar da mənimlə birlikdə idilər. Bu məni olduqca sevindirirdi. Çünki onlar Avropada İran atlarının şöhrətini təsbit edəcəklərdi.

⁶¹ Mumiya-xüsusi dağ daşları üzərindən qaşınaraq əldə olunan və bir çox xəstliklərin müalicəsində istifadə edilən maddə

⁶² Qatır-atla uzunqulağın cütləşməsindən meydana gələn metis heyvan

Ayın 4-də təbii şor olan geniş bir çöldən keçdik. Bu çöl, heç şübhəsiz ki, burada mövcud olmuş gölün quruması nəticəsində əmələ gəlmişdi. O, yəqin ki, Urmiya gölü ilə bitişik olmuşdur. Hazırda mövcud olan təpələr onları bir-birindən ayırır. Ancaq torpağın üzərində görünən duz qatı gölün qurumasından deyil, yağış suyunun buxarlanması ilə duz yerin dərin qatlarından üzə çıxmışdır.

Gecəni balaca Şəbüstər şəhərində qaldıq. Bu şəhər əvvəllər nisbətən böyük olmuşdur. Ancaq indi kiçik və əhəmiyyətsiz kimi görünür. Onun çöllük olan tərəfində bir təpənin üzərində, duzlu gölün sahilində Urmiya şəhəri yerləşir. Gölün ətraflarında Urmiya, Şahi və Marağa şəhərləri salınmışdır. Göl bu şəhərlərin adları ilə adlandırılır. Gölün şərq tərəfində yerləşən Urmiya şəhəri daha böyükdür. O, Əsgər xanın vətəni və vilayətinin mərkəzidir. Bu məhsuldar və mənzərəli regionda igid əfşarlar yaşayırlar.

Marağa bizim qonaqımız Əhməd xanın idarəçiliyi altındadır. Bu şəhərdə müxtəlif məşğuliyyət növləri çoxdur. Onlardan dəmirçilik diqqəti xüsusi cəlb edir, burada həm də gözəl parçalar toxunur. Marağanın atları da məşhurdur.

Şahi bu regionun ən böyük şəhəridir. O, 12, yaxud 15 kəndi özündə birləşdirir. Çox zaman gölü bu adanın adı ilə adlandırırlar. Gölün suyu çox şordur. Suda heç bir növ balıq olmur. Bəzən burada gəmiçiliyi təhlükəyə atan qəfil güclü tufanlar baş verir. Ona görə də burada gediş-gəliş azdır. Hərəkət daha çox quru yolu ilə həyata keçirilir. Gölün uzunluğu 14, eni isə 4 fərsəxdir. Onun bəzi ətraflarında bataqlıq ərazilər mövcuddur.

Təsuc. Bir müddət gölün kənarı ilə yol getdik. 18 fərsəxdən sonra Təsuca yetişdik. Bu məntəqə olduqca məhsuldardır. Burada əhali çox sıxdır. Məntəqədə yetişdirilən qovun olduqca məşhurdur. Təsucda ip və ipəkdən çox əla parçalar toxunur. Yerli əhali bu parçalardan tikilmiş paltarlar geyinir. Hazırda Təsuc balaca bir şəhərdir; burada təqribən 100 ailə yaşayır, ancaq qədimdə o, böyük və sıx əhalili bir şəhər olmuşdur. Ətrafdakı hamam və məscidlərin qalıqları bir zaman şəhərin nə dərəcədə əhəmiyyətli olmuş olduğunu göstərir.

Bu regionda zəlzələlər tez-tez baş verir və çoxlu dağıntılara səbəb olur. İyul ayında burada baş vermiş zəlzələni Təbrizdə hiss etmişdim. O zaman Salmas, Xoy və ətraf kəndlərin çoxusunda dağıntılar baş vermişdi.

Ayın 6-da Təsucdan yola düşdük. Məhsuldar bir çöllə 1,5 saat irəlilədikdən sonra çöküntülü və diş-diş uca bir dağdan aşdıq. Dağ diş-diş divar kimi idi; onun hər iki tərəfinin enişi çox sıldırımlydı. Oradan Araz çayının su tutarı olan bataqlıq bir çölə çıxdıq. Bura köhnə bir gölə bənzəyirdi. Hər tərəfdə duz qalıqları görünürdü. Xoy şəhəri bu çöldə inşa olunmuşdu.

Keçmişdə Xoyun hakimi Cəfərqulu xan hökumətə ağ olmuşdu. O, şəhəri genişləndirmiş, qədim tikililəri təmir etdirmişdi. Ancaq o zaman (1779-cu ildə) 12 yaşında olan Abbas Mirzə öz qoşunu ilə onu məğlub etmişdi. Ondan sonra bu şəhərə elə də əhəmiyyət verilməmişdi. Ancaq indi də onun gözəl sarayı və məscidi qalmaqdadır. Xoyun küçələrində arxlar axır. Onların hər iki tərəfində ağaclar əkilmişdir. Xüsusən, saray çox yaxşı saxlanmışdır. Onun ətrafındakı bağı elə salmışlar ki, 1 fərsəx boyu uzanır və sarayın ən gözəl mənzərəsini yaradır. Bu, İrandakı bağsalma ilə ziddiyyət təşkil edir, çünki burada əksər hallarda bağsalmaya və bağçılığa elə də əhəmiyyət verilmir. Xoyda eşitdim ki, Fransadan gələn bir heyət növbəti gün bura yetişəcəkdir. Əsgər xan qərar verdi ki, həmin heyətin gəlişini gözləyək.

General Qardenlə qarşılaşma. Ayın 7-də Xoyun hakimi Hacı Məhəmməd bəy və böyük bir dəstə ilə general Qardeni qarşılaşmağa getdik. Şəhərin xaricindəki geniş səfali bağların kənarında gözləməyə başladıq. Mən, ailəmdən və dostlarımdan xəbər gətirən həmvətənlərimi görməkdən duyduğum hisslərimin təsirindən bir yerdə qərar tuta bilmirdim. Buna görə də atımı çapdım və onların qarşısına getdim. Ancaq, təəssüflər olsun ki, aldığım ilk xəbər bu oldu ki, onlarla birlikdə Təbrizə qayıtmalıyam.

Vəziyyətin tələb etdiyinə görə, səhhətimi əldən verdiyim bir vilayətə geri döndüyüm üçün olduqca diltxor idim. Hətta oradakı dostlarımla görüşmək və bir ildən artıq bir müddətdə görmədiyim əzizlərimdən və qohumlarından gətirilən bir dəstə məktub da mənə

sevindirmədi. Şahzadə Təbrizə geri dönməyim münasibəti ilə mənə yenidən görməkdən dolayı rəsmi və şəxsi sevinclərini izhar elədi. Hətta bu, belə mənə təəssüf dolu hisslərimi önləyə bilmədi. Bu nəcib Şahzadənin dostluğu mənə üçün olduqca qiymətlidir.

Xudahafiz, əziz dostum, mən Tehrana gedən səfirə yol yoldaşı olmalıyam. Tehran şəhəri Elburs dağının ətəklərində qədim Rey şəhərinin xarabalıqlarının yaxınlığında inşa olunmuşdur. Qədimdə o, elə bir əhəmiyyət daşımamışdır. Lakin Ağa Məhəmməd xan və Fətəli şah onu İsfahandan üstün tutmuş və paytaxtı ora köçürmüşlər. Bunun səbəbi Tehranın Qacarlar sülaləsinin çıxdıqları Mazandarana yaxın olması idi.

Август Бентон

**КНИГА ПУТЕШЕСТВИЙ
РЕЗЮМЕ**

Существует более 500 книг о путешествиях, история которых связана с Азербайджаном. Но, к сожалению, лишь малая их часть была переведена на Азербайджанский язык. Данный перевод является важным шагом в деле восполнения данной пустоты. К тому же, для перевода было отобрано очень удачное произведение. Так как труд Августа Бентона «Книга путешествий» является один из самых ценных источников для изучения истории Азербайджана и Ирана в целом в период правления Фатали шаха.

Француз по национальности Август Бентон (1782-1864) по профессии был военным. В 1807 г. Август Бентон по Османскому пути прибыл в Иран и принял участие в реформе Иранской армии. Увиденное и услышанное за период поездки и проживания в Иране, А.Бентон осветил в своем труде «Книга путешествий». Мансура Еттехадийе перевела эту книгу на персидский язык. Данный перевод был осуществлен на основе упомянутой публикации.

Несмотря на очевидные достоинства этого труда, во время перевода в «Книга путешествий» встречались некоторые ошибочные выражения и неточности мыслей. В разделе «Произведение “Сефернаме” Августа Бентона как исторический источник» им были даны соответствующие разъяснения и комментарии.

**TRAVEL BOOK
SUMMARY**

There are over 500 Safarnamehs on the history of Azerbaijan. However, unfortunately, very little part of them has been translated into Azerbaijan. This translation is an important step in eliminating this gap. Furthermore, a very successful work is selected for the translation. Since, "Safarnameh" by August Benton is one of the most valuable resource and source dedicated to the Fathali shah period of Gacars of the history of Azerbaijan and Iran as a whole.

France by origin August Benton (1782-1864) was a military. He visited Iran in the 1807 through the Ottoman Empire and participated in the reform of Iran army. A. Benton, who had a strong pen and describing talent, illustrated everything he saw and heard in his travel and live in Iran in his book "Safarnameh". Mansureh Etehadiyeh translated this book into Persian. The current translation is realized based on the mentioned publication.

In spite of all the virtues of "Safarnameh", there have been encountered mistakes related to some opinions and expressions in the course of translation, which are explained and commented in the section "The work "Travel Book" by August Benton as an historical source".

AVQUST BENTON

SƏFƏRNAMƏ

Kompüter icraçısı: Nilufər Şəmsi qızı Əhmədova

Korrektor: Pənah Şəmsi oğlu Əhmədov

Formatı: 60x84 $\frac{1}{16}$

Həcmi: 7,5 ç.v.

Tiraj: 200

Qiyməti müqavilə əsasında

Kitab MİHAN MMC tərəfindən hazır
diapozitivlərdən istifadə olunmaqla
ofset üsulu ilə çap edilmişdir.